

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:1. 2008

KORTARE RECENSIONER

Lars & Nanna Cnattingius, *Ruiner: historia, öden och vård*, Stockholm: Carlssons, 2007. 231 s.

I vår snabba tid, med dess dyrkan av det moderna och det nya, behåller märkligt nog ruinen sin dragningskraft. Men är det ruinen som kvarleva av det förgångna vi söker, eller är det snarare förfallet mitt i det moderna som lockar? Olika tider har haft olika svar på frågan. Ruinen har haft sin dragningskraft i många olika sammanhang, tider och kulturer. Men ruinens magi har skiftat. Under vissa epoker har ruinen haft en viktig roll, under andra perioder har ruinerna tilldragit sig betydligt mindre intresse. Skiftningarna i ruinens popularitet, i ruinens *bruksvärde*, för att tala nusvenska, bildar en egen historia. Det är en berättelse om det förflutnas närvaro i nuet, om synen på oss själva och på det förgångna.

Så när du nästa gång besöker en ruin, minns att det inte bara är ett oskyldigt besök vid en sevärdhet vilken som helst. Ditt besök är, medvetet eller omedvetet, ett ställningstagande till historien i vår samtid. Det är ett bruk av historien, som direkt eller indirekt präglar vår bild av samtiden och vårt förhållningssätt till varandra. Det oskyldiga besöket formar vår identitet och tvingar oss att ta ställning till gångna generationer.

Inför framtida besök vid historiska minnesmärken kan det vara bra att ta hjälp av några som verkligen vet vad ruinen står för. Lars och Nanna Cnattingius har nyligen skrivit en vacker och informativ bok, med titeln *Ruiner: historia, öden och vård*. Den vackra layouten kommer förhoppningsvis hjälpa till att föra ut boken till en bredare läsekrets. Och att ruiner inte är något dammigt antikvariskt, enbart ämnat för specialister, vittnar verkligen paret Cnattingius' text om.

Författarna har under sin yrkesverksamma tid vid Riksantikvarieämbetet arbetat med ruiner både som sevärdheter och som objekt att vårda. De är båda väl skickade och initierade att för en bredare läsekrets presentera ruinvårdens och ruinpedagogikens vedermödor och glädjekällor. De nog så besvärliga frågorna kring hur man bäst tar om hand äldre minnesmärken upptar en god tredjedel av bokens drygt 200 sidor. Hur skall man vårda? Vad skall man visa? Hur mycket får man laga? Vilka material kan man använda? Får man rekonstruera? Men än mer intressanta är funderingarna kring vad ruinen egentligen står för – varför vi intresserar oss för alternativt inte byr oss om ruiner.

Vad som bevaras, uppmärksammas, skyltas, visas och vårdas kan vara mycket olika från tid till tid. I vår samtid är det självklart att vårda lämningar efter medeltida kloster eller borgar från Sveriges stormaktstid. Den uppmärksamade sopförbränningsstationen i Lövsta utanför Stockholm kvalar däremot inte in i de statligt vårdade ruinernas gemenskap. Annars har denna lämning allt vad man kan

begära; den var på sin tid störst i världen och tekniskt mycket avancerad. I dag har den god potential att berätta om en viktig del av 1900-talets historia.

Här närmar vi oss begreppet *kulturarv*. Det som en ny generation tar över från en tidigare generation i form av minnen och värderingar, men även konkreta materiella ting och landskap, det som blir ett levande återbruk, brukar vi kalla för kulturarv. När det gamla däremot inte längre har någon funktion i dagens samhälle så tynar det bort och blir till övergivna ruiner i vid bemärkelse. I detta sammanhang bildar ruinen en märklig företeelse, i mellanrummet mellan bruk, icke-bruk och återbruk.

Olika tider har tillmätt ruinerna olika värde. I paret Cnattingius' text beskrivs ruinernas historia, med såväl perioder av uppskattning som avsky. Urvalet kan tyckas harmlöst och självklart i ett svenskt sammanhang. Vem skulle i dag inte argumentera för att exempelvis Alvastra kloster skulle bevaras och vårdas?

Men i ett historiskt och internationellt perspektiv är det knappast en självklarhet. Medeltidens människor hade exempelvis ett osentimentalt förhållande till de antika minnesmärkena, som betraktades som obehagliga kvarlevor från ett hedniskt och omoraliskt förflutet. Ruinerna och förfallet sågs som Guds straff mot hedningarna. Under renässansen blev de antika ruinerna däremot högsta mode medan medeltiden föraktades. Först under 1800-talet började medeltiden på allvar uppvärderas. I dag ser vi det som närmast obegripligt att det funnits tidigare generationer som inte förstått det fina med medeltidens fornlämningar.

Det verkar således som om avståndet i tid är en viktig faktor. De officiella ruinerna är på så sätt ett behagligt förpackat stycke historia. Tidsavståndet gör det lättare att betrakta ruinen som en kvarleva. Vi kan tryggt se till det som finns kvar och förtränga det som gått förlorat. Ruinen i dag har således sitt värde både som historielektion och som njutningskälla, som historiskt källmaterial och som del av upplevelseindustrin. Men spänningen mellan det historiska källvärdet, autenticiteten, och kravet på tillgänglighet och begriplighet är en balansgång. De ignorerade ruinerna är ofta de mest autentiska, men enligt författarna samtidigt oftast de mest svårbegripliga. De menar att kravet på autenticitet kan leda till snobbism och ett exkluderande synsätt.

I ett avslutande kapitel gör författarna en exposé över *Älskade ruiner*. Det verkar vara ett personligt urval, men varför just dessa ruiner är älskade (av vår tid) framgår inte så tydligt. Urvalet av kloster och borgar understryker snarare kulturmiljövårdens traditionella urval. Ruiner skall vara vackra och ligga i en fin miljö för att vara älskade. Helst skall de också vara från medeltiden. De omgivande miljöerna har inte sällan gestaltats av kulturmiljövårdens stora, som Sigurd Curman, får vi veta, men texten ställer inte de viktiga frågorna: Varför är just dessa ruiner älskade och andra inte? Vilka kvaliteter har de som andra saknar?

Och här slutligen framträder tydligt ett problem med paret Cnattingius' bok. De tillhör själva just den sorterande och etiketterande elit som aktivt väljer ut

och bestämmer vad som är vackert och minnesvärt respektive fult och övergivet. Gränsdragningen mellan fornlämningar, ruinkullar, industriminnen och "riktiga" ruiner är ett problem för den fornvårdande specialisten, men knappast för historiebrukaren.

Efter all vördnad för gamla ruiner kan det vara befriande att avsluta med en modernist och anti-ruinist som Strindberg. Han litade som alltid till sitt eget omdöme och struntade i allt vad guideböcker hette. "Rom byggdes inte på en dag men kan expedieras på en. Det är ett hårt arbete, men angår mest hästen och kusken. Jag har inte kommit hit för att se [...] Jag har kommit hit för att ha sett. Kör."

Göran Tagesson

Torun Zachrisson & Margareta Kempff Östlind (red.), *Ceremoniella rum. Bebyggelsehistorisk tidskrift* 52, 2006. 96 s.

Ceremoni är ett ord att associera till. Barndop och begravningar är exempel på välregisserade händelser med stor sinnebildlig kraft. Offentliga statstilldragelser som kröningar och maktskiften är också företeelser som sker på ett särskilt sätt, ett *ceremoniellt* sätt. Rummen för händelser som dessa utgör ämnet för *Bebyggelsehistorisk tidskrifts* temanummer *Ceremoniella rum*. Arkeologen Torun Zachrisson och konstvetaren Margareta Kempff Östlind har samlat sex forskare – två arkeologer, en historiker, två konstvetare och en religionsvetare att behandla ämnet. Redaktörerna vill med temanumret "fånga de byggnader, rum och landskapsavsnitt där exempelvis kröningar, storslagna fester, gudstjänster, bröllop och begravningar har ägt och äger rum". Empiriskt spänner de över vida geografiska och tidsmässiga rymder, från förkristna stormannahallar i Uppåkra till det osmanska rikets Istanbul, vidare över östgötabygdens medeltida stenkyrkor till det senaste århundradets snabba omvandling av kyrkogårdar och begravningsrum.

Artiklarna drar åt lite olika håll, empiriskt och analytiskt. Några inriktas på gestaltningen av det ceremoniella rummet, medan andra vetter mot ceremoniernas funktion att forma samhällets sociala och politiska ordning. Temanumrets första artikel av arkeologen Lars Larsson presenterar fynden från skånska Uppåkra. Platsen var från omkring 100 f. Kr. ända till 1000 e. Kr. ett kulturellt och religiöst centrum, kanske Skandinaviens viktigaste. Det mest intressanta fyndet menar Larsson vara det 13 meter långa hus som rymde en hall med ett högsäte och med materiella fynd av ben, vapen och guldfigurer som indikerar att här företogs offentliga offer- och hyllningsceremonier. Huset byggdes om sex gånger men behöll i stort sett samma form och var sålunda i bruk under mycket lång tid. Platsen övergavs dock under vikingatidens slut, då den enligt Larsson "oåterkalleligen [hade] blivit ett alltför omodernt uttryck för platsens styrande skikt".

Skandinavien kristnades nu; behovet av ceremonier för tillbedjan och maktlegitimering försvann förstås inte, men krävde andra uttryck – och andra ceremoniella rum.

Religionsvetaren Olof Sundqvist argumenterar för att de tidiga stenkyrkorna i Sverige sprungit ur en förkristen arkitektonisk och social tradition. De första stenkyrkornas västtorn hade nämligen magasin för lagring av skatteuppbörd – där fanns rådssalar och rum för måltider. Stenkyrkorna skall därmed inte bara ses som importer från kontinenten. Arkitektoniskt vilar de på en förkristen nordisk tradition. Västtornen i östgötska Bjälbo och Örberga är exempel på kyrkor med torn som uppbar de förkristna hallarnas funktioner, som i sin tur visualiserade och omskapade aristokratins sociala och politiska makt. Arkeologen Ing-Marie Nilsson för i sin artikel fram hypotesen att kyrkobyggnandet under medeltid var en ceremoni i sig. Stormannen som bekostade byggnadsprojektet, vilket han skulle komma att belönas för i himlen såväl som inför församlingen i kyrkan, liksom böndernas slit under otaliga arbetstimmar bekräftade en hierarkisk maktordning i lokalsamhället. Men det var också en gemensam handling för att försäkra sig om församlingens goda förhållande till Gud – här och hinsides. Historikern Malin Grundbergs artikel visar att även om de ceremoniella rummen kan te sig tämligen olika mellan kulturer kan där finnas en överväldigande likhet. Både i det ottomanska rikets Istanbul och i Vasatidens protestantiska Stockholm arrangerades exempelvis kröningar så att samhällets hierarkiska maktordning visualiserades även om rummen var olika – i Stockholm var de kungliga palatsen grandiosa och placerade i allas blickfång, i Istanbul var de tvärtom byggda bort från allmänhetens insyn. Men denna otillgänglighet ses som ett uttryck för samma sak – att arkitektoniskt manifesteras makten. Grundberg tolkar likheten i att båda var inne i en omvandlingsprocess av staten, i vilken behovet var stort att tydligt visualisera maktens ordning och roller.

Konstvetaren Emelie Karlsmo tecknar gravkapellens framväxt under 1900-talet till våra dagars *Rum för avsked*. Karlsmo menar att 1900-talets sekularisering förändrade begravningsbruket men att ceremoniella rum i samband med döden inte förlorade sin betydelse för det. Den avlidnes kropp måste tas om hand. Anhöriga behöver oftast någon form av avskedsceremoni. Krematorierna och gravkapellen formades av arkitekter i strävan att tillgodose de olika krav och önskemål som finns i ett sekulariserat och mångkulturellt samhälle. Konstvetaren Catharina Nolin skriver i den sista artikeln om det tidiga 1900-talets stora intresse för trädgårdskonst och hur denna estetik även kom att innefatta anläggandet av kyrkogårdar. Intressant nog, och ytterligare ett uttryck för 1900-talets sekularisering, initierades förnyelsen av trädgårdsarkitekter och naturparksanläggare, inte av personer kopplade till kyrkan.

Artiklarna är intressanta, men redaktörernas inledning saknar en analytisk indikation på vad det är för något i eller runt de ceremoniella rummen som tema-

numret avser att fokusera. Med en problematisering av begreppet och koppling till den forskning kring ritual och ceremoni som finns skulle artiklarna kunna lyftas och fogas samman. Redaktörerna kopplar vidare ceremoniella rum till den religiösa sfären, vilket gör perspektivet onödigt snävt. Visst hänger ceremoni ihop med religion och "heliga handlingar"; religionen utgjorde under förmodern tid inte bara den officiella världsförklaringen utan manifesterade och legitimerade också samhällets hierarkiska maktordning. Men när den nu hade denna kraft förefaller det självklart att samhällets elit använde dess retorik och ceremoniella rum också i världsliga syften. Åtminstone från tidigmodern tid fanns – exempelvis på rådstugorna – ceremonier som manifesterade och visualiserade politisk makt som frånkopplats den religiösa sfären. Den sekulariserade världen saknar inte heller behov av visualiserande ceremonier. Temanumret skulle gott och väl kunnat rymma resonemang kring sekulariserad politisk kultur och de ceremoniella rum som befäster den. Om den som har makt över ceremonier också har makt över människor är det både intressant och angeläget att spåra hur och var ceremonierna äger rum.

Temanumrets artiklar ger dock var för sig uttryck för att dramatiska förändringar av sociala och politiska maktförhållanden även förändrade ceremonierna, om än denna tolkningsram inte klart artikuleras för läsaren. Larsson och Sundqvist visar att kristnandet förde med sig behov av nya symboler för maktlegitimering, även om de också framhåller en arkitektonisk kontinuitet. Nilssons hypotes om byggnadsarbetet som en ceremoni för makt- och samhällsformering är på samma sätt ett uttryck för att en ny samhällsordning krävde legitimering. Att bygga kyrka var en ceremoni som legitimerade den hierarkiska samhällsordningen. Grundberg för fram statsbildningen som en omvandling av samhället som på samma sätt kom att kräva specifika symboliska uttryck. Också Karlsmos och Nolins artiklar visar att förändringen av de ceremoniella rummen kring begravningar är en produkt av sekulariseringen och moderniseringens stora samhälleliga förändringar och värdeförskjutningar. Ceremonier kan onekligen grenas ut sig i fascinerande och angelägna forskningsaspekter på samhällelig formering. *Ceremoniella rum* innehåller goda exempel på det.

Annika Sandén

Tore Ahlbäck (red.), *Exercising power: the role of religions in concord and conflict*, Stockholm: Almqvist & Wiksell international, 2006. 430 s.

Att religioner och religiösa organisationer rymmer en stor potential för maktutövning är ett faktum som måste tas med i beräkningen vid varje analys av konflikter där religiösa faktorer är inblandade. Religiösa motsättningar anses ofta utgöra en stor del av förklaringen till många av de blodigaste väpnade konflikter som upp-

stått genom historien. Forskning kring religiös maktutövning och religiösa ledares förmåga att påverka människors handlande är därför central för vår förståelse av konflikter mellan människor av olika konfessioner och mellan religiösa sektbildningar och deras omvärld. Men religioner har ofta även en stor potential för att verka i fredliga syften, som en dialogförespråkande, fredssträvande och enhetskapande kraft. Religiösa makthavare kan lika gärna använda sitt inflytande för att mana till sans, enhet och förlåtelse som för att hetsa till våldsdåd. Religioner och deras ledarfigurer kan fylla en viktig funktion som motkraft till politiskt förtryck och ideologiskt våld. Religiös maktutövning är därför ofta mångfacetterad och dubbelbottnad, vilket öppnar för intressanta diskussioner om religioners roll både i konflikter och i enhetssträvande.

Bidragen i antologin *Exercising power: the role of religions in concord and conflict* kretsar kring den dubbelhet som den religiösa maktfaktorn rymmer. Tyngdpunkten i boken ligger ändå främst vid konfliktskapande aspekter av religiös auktoritet. Den problematik som berörs handlar till större delen om situationer där olika religiösa föreställningar eller makthierarkier skapat grogrund för konflikt med en oliksinad omvärld. Det är ett rikt smörgåsbord av analyser som dukas upp i innehållsförteckningen och artiklarna behandlar så vitt skilda ämnen som förtrycket av den Alevitiska minoriteten i Turkiet och apokalyptiskt eller millenaristiskt orienterade sektledares trovärdighetsproblem efter att deras profetier inte slagit in vid angivna tidpunkter. Även kronologiskt är tematiken vittfamnande: från den persiske storkonungen Artaxerxes II:s tortyrmeter till Enighetskyrkans (Moon-rörelsens) värningsstrategier och mentala kontrollsystem. Den religiösa makten problematiseras och analyseras på många sätt och med hjälp av olika discipliners verktygslådor. Att religiös makt är ett forskningsområde som inte rymms inom ett enskilt akademiskt ämne illustreras därför med all tydlighet av den stora mångfalden av teman i denna antologi.

Men det finns ändå några tydliga gemensamma drag som håller samman boken och gör den till en värdefull översikt över forskningsfronten. Flera av artikelförfattarna uppehåller sig vid frågor som anknyter till religiösa makthavares förmåga att få sina efterföljare att handla på sätt som de inte skulle ha gjort om det inte funnits ett religiöst rättfärdigande av handlingen. Som sociologen Eileen Barker uttrycker det i inledningen till sitt bidrag: "I consider some of the ways in which those with religious authority might exercise their power by persuading believers to perform actions that they (the believers) would not have dreamed of performing had not justifications been presented to them in the name of religion." (s. 11) Barker analyserar bland annat de olika tänkbara anledningar som kan finnas för en ung person att ansluta sig till en radikal, sekteristisk religiös sammanslutning. Vad är det som får en människa att underkasta sig en hierarki och till och med delta i planerandet av och genomförandet av en terroristhandling trots upplevda tvivel om nödvändigheten av dådet eller det rättfärdiga i att utföra det? Barkers

forskning visar att den typiska bilden av sektmedlemmar som känslomässigt och psykiskt svaga personer inte alltid helt överensstämmer med verkligheten. I stället är det ofta människor med en vanlig bakgrund, stabila hemförhållanden och god utbildning som väljer att ansluta sig till sådana grupper. Det som får dem att bli medlemmar och att stanna kvar trots tvivel och svårigheter att acceptera strikta auktoritetshierarkier är oftast inte hjärntvätt, även om det naturligtvis förekommer, utan en rad andra faktorer. Det kan till exempel handla om en längtan efter att göra uppror mot familjen som ett led i en frigörelseprocess som går ut på att skapa en egen självständig identitet inom ramen för en ny kontext med familjeliknande konturer. Ofta drivs dessa människor av en stark vilja att förändra världen, att göra något radikalt för att ändra på missförhållanden eller av en längtan att nå högre upp i hierarkin eller längre fram i vägen mot upplysning. Barker pekar också på att många av dem som stannar kvar inom denna typ av grupper har ställts inför valsituationer där de på ett odramatiskt sätt kunnat bryta sig ur men ändå valt att fortsätta.

Religiösa auktoriteters förmåga att få människor att ställa om sina etiska grundprinciper återkommer i flera av artiklarna i antologin. Med en liknande problemformulering undersöker till exempel religionshistorikern Peter Schalk hur olika traditionella buddhistiska tankar om icke-våld kan upphävas tillfälligt av militanta, religiöst eller politiskt orienterade nationalistiska grupper genom en omtolkning av läran i ljuset av aktuella politiska realiteter. I Schalks resonemang är frågan alltså snarare hur kopplingen mellan religiös och politisk makt kan få troende buddhister att bortse från de icke-våldsprinciper (*ahimsa*) som de annars skulle ha iakttagit.

Ett annat återkommande tema som ansluter till det förra är inriktat mer specifikt på olika religioners inneboende möjligheter att förespråka våld. Christina Gillberg undersöker till exempel hur vissa tibetanska buddhister resonerar om våld som ett rättfärdigt medel för att uppnå vissa mål. Även den moderna Hare Krishna-rörelsens store ledare, Bhaktivedanta Swami (1896–1977), har yttrat sig på sätt som kan tolkas som ett rättfärdigande av våld i vissa sammanhang – något som diskuteras av Måns Broo i en intressant utredning om Swamis bakgrund och tidiga sympatier för den indiske nationalisten och Hitler-beundraren Subhas Chandra Bose (1897–1945).

Studierna av hur religiösa auktoritetspersoner resonerar om våldsanvändning visar tydligt hur en religiös moralisk princip kan omdefinieras och tillfälligt suspenderas när den religiösa auktoriteten står inför att handla eller uttala sig politiskt i konkreta problematiska situationer. Det visar inte minst Margot Kottelin-Longleys undersökning av hur man från den katolska kyrkans sida rättfärdigade den blodiga förföljelsen av anabaptisterna under det tidiga 1500-talet. Spelet mellan politik och religion utgör ofta ett komplicerat händelseförlopp, vilket gör att det kan vara problematiskt att avgöra exakt vilken roll religionen har haft i

utvecklingen av till exempel väpnade konflikter som förknippas med religiösa, kulturella och sociala motsättningar. Krigen som splittrade Jugoslavien under 1990-talet och inbördeskriget och folkmordet i Rwanda är exempel på konflikter som berörs i antologin. Båda illustrerar tydligt hur problemfyllt det kan vara att i efterhand utvärdera återverkningarna av de religiösa ledarnas agerande i de faktiska sammandrabbningarna. Att religiös makt har varit en viktig faktor i både konflikter och fredsinitiativ är ställt utom tvivel. Men exakt på vilka sätt de olika religiösa maktinstanserna har påverkat de troende är ett forskningsproblem som kommer att stå sig. Därför erbjuder *Exercising power* en spännande och perspektivvidgande överblick över detta forskningsområde.

Kristoffer Holt

Erik Kjellberg (red.), *Natur & kulturs musikhistoria*, andra utgåvan, Stockholm: Natur och Kultur, 2007. 1 086 s.

Huvuddelen av den voluminösa *Natur & kulturs musikhistoria*, som här föreligger i en andra omarbetad utgåva (den första utkom 1999), har varit i säck innan den kom i påse. Den är en bearbetad och utvidgad översättning av den danska *Gads Musikhistorie* (1990). Det som tillkommit i den svenska versionen är kapitlen om antiken och 1900-talets populärmusik, ett termlexikon, diverse inledningar till och övergångar mellan kapitel och avsnitt, samt vissa tillägg. Erik Kjellberg har översatt, reviderat och kompletterat den danska framställningen för svenska läsare, främst med olika avsnitt om Sverige samt om "kulturella och sociala förhållanden". Boken är enligt Kjellberg "i första hand tänkt som en lärobok och ett referensverk för grundläggande musikhistorieundervisning på högskolenivå". (s. XVIIIf.) Kapitlen och deras huvudförfattare är: "Antiken" (Erik Kjellberg), "Medeltiden", "Ars nova och renässansen" (Finn Egeland Hansen), "Barocken" (Søren Sørensen), "1700-talet" (Torkil Kjems), "1800-talet" (Bo Marschner), "1900-talet: Konstmusiken" (Karl Aage Rasmussen), "Jazzen" (Erik Kjellberg), "Populärmusiken" (Charlotte Rørdam Larsen). Som var och en förstår resulterar uppdelningen i att perspektiv och detaljuppläggning varierar mellan kapitlen, men som helhet är framställningen tämligen traditionell med tonvikt på musikens stilhistoria.

Jag anmälde den första utgåvan av *Natur & kulturs musikhistoria* i *Svensk tidskrift för musikforskning* 2000. Olle Edström påpekade i sin recension av det danska originalet (*Svensk tidskrift för musikforskning* 1990) att musikens estetiska karaktär betonas på bekostnad av exempelvis socio-ekonomiska aspekter, en brist som delvis men inte helt avhjälpes genom tillägg i den svenska utgåvan. Här finns inte utrymme att gå in på detaljer rörande utformningen av varje enskilt

kapitel, men vissa synpunkter finns skäl att anföra. Kapitlet om 1900-talets konstmusik präglas ofta av en essäistisk framställning som inte befordrar den pedagogiska ambitionen. Den som saknar förkunskaper finner nog exempelvis diskussionen om "neotonalitet", "neotidsbegrepp" och "metaformgivningen" hos Stravinskij svår att följa. Svårigheter av denna typ finns inte i de övriga kapitlen. Ett i positiv mening otraditionellt drag är att 1900-talets jazz och populärmusik ges rejält utrymme. Än mer spännande hade varit att integrera framställningen av dessa repertoarområden med den om konstmusiken – något som mig veterligt inte prövats.

Som framgått används gängse epokbeteckningar som kapitelrubriker fram till barocken, varefter man övergår till århundraden. Nu visar det sig emellertid att barockkapitlet även behandlar senbarocken, alltså tidigare delen av 1700-talet, samt att "1700-talet" även inkluderar Beethoven (dock inte i bibliografen, där han förts till "1800-talet"). Vissa onödiga överlappningar har också uppkommit mellan kapitlen, främst beträffande opera kring mitten av 1700-talet. Exempelvis behandlas Marcellos kritik av *opera seria* på två ställen (s. 270, 379), dock utan att titeln på hans skrift, *Il teatro alla moda*, blir korrekt på någotdera. Även inom vissa av kapitlen kan dispositionen vara något svåröverskådlig. Helt går naturligtvis inte sådana problem att undvika, vare sig man disponerar efter genrer, tonsättare, delepoker, länder eller stiltrender. Ofta blir det fråga om kombinationer av olika indelningsgrunder. Exempelvis är barockkapitlet primärt upplagt efter genre: italiensk opera; opera utanför Italien; annan världslig vokalmusik; kyrklig och andlig vokalmusik (katolsk och protestantisk); instrumentalmusik. Dock avslutas det hela med ett underkapitel om Bach och Händel. Bach-avsnittet behandlar, efter en inledande biografisk skiss, emellertid nästan uteslutande vokalmusiken. Hans instrumentalmusik behandlas på sju andra ställen i anslutning till instrumentalmusikkapitlets underindelning med avseende på genre.

En allvarlig defekt i den första utgåvan som avhjälpes i den andra var avsaknaden av person- och sakregister. Genom dessa kan bristerna i överskådlighet till följd av den valda uppläggningsen i viss mån reduceras. Flera av mina kritiska synpunkter på den tidigare utgåvan kvarstår dock. Man hade gott kunnat avstå från termlexikonets 50 sidor. Den information som är av värde i detta kan man finna i huvudtexten via sakregistret. Urvalet av termer som behandlas verkar dessutom något godtyckligt och ibland är förklaringarna otillfredsställande. Såväl vid "basso continuo" som "continuo" hänvisas till "generalbas", som emellertid saknas som uppslagsord. Under "exposition" och "genomföring" sägs inget om ordens betydelse i samband med fugan, trots att de flitigt används i beskrivningen av fugan i huvudtexten (s. 341–343). Bland andra ofullständigt eller missvisande förklarade termer kan nämnas "fantasia" och "monodi". Även i huvudtexten kan termbruket stundtals vara förvirrande: "nyromantik" används såväl om Schumann och Mendelssohn som om Liszt och hans efterföljare.

Det är illa om en lärobok uppvisar alltför många brister i enskildheter. Så är dessvärre fallet här. I min recension av den första utgåvan specificerade jag ett axplock om tio sakkfel och av dessa har åtta överlevt i denna utgåva. Det är något förvånande, för att uttrycka sig försiktigt. I aningen mildrad form kvarstår mitt tidigare huvudintryck att *Natur & kulturs musikhistoria* är något av en besvikelse. En väl fungerande svenskspråkig handbok av detta slag hade sannerligen varit välkommen. Visst finns det mycket värdefullt stoff innanför dess pärmar: rediga systematiseringar – inte minst i de tidiga kapitlen – insiktsfulla resonemang och träffande beskrivningar. Den viktigaste förtjänsten jämfört med den förra utgåvan är tillkomsten av register. Skavanker och brister av olika slag är dock fortfarande lite för talrika för att boken skall fungera helt tillfredsställande.

Per-Erik Brolinson

Bo Franzén, *Folkungatidens monetära system: penningen mellan pest och patriarkat 1254–1370*, Stockholm studies in economic history 50, Stockholm: Acta universitatis Stockholmiensis, 2006. 306 s.

I en akademisk era som i allt högre grad vänder sig bort från värdeladdade termer och adjektiv känns det både märkligt och uppfriskande att ta sig igenom en noggrann analys som dignar under omdömen som "primitiv" och "efterbliven". Det sorgligt ålderdomliga fenomen som behandlas är det svenska ekonomiska systemet under medeltiden. Akademikern som avger de beska men helt korrekta omdömena är ekonomhistorikern Bo Franzén.

Franzéns bok baseras på en omfattande analys av medeltidskällor, framför allt cirka 2 500 affärstransaktioner (huvudsakligen jordköp och lån) i det bevarade diplomaterialet. Förutom analysen innehåller boken en stor tabellbilaga.

Volymen kan huvudsakligen karakteriseras som ett gott empiriskt hantverk med åtskilliga viktiga resultat, vilka tolkas mot bakgrunden av att det medeltida Sverige låg långt efter de västeuropeiska grannarna i penningekonomisk utveckling. Franzén spårar en successiv förändring, bort från tvångsinstitut (som slaveri) i riktning mot allt större betydelse för marknadsrelationer. Förändringen tog emellertid flera sekler i anspråk, och i Franzéns arbete hinner vi bara bevittna begynnelsen. Som exempel kan nämnas att de kungliga mynten under perioden sällan värderades över sitt substansvärde i silver. Själva myntpräglingen renderade alltså kronan ett ekonomiskt underskott. Visserligen kan detta ha vägts upp av andra faktorer, men resultatet är likväl ett talande belägg för att Sverige var "ett ålderdomligt samhälle i Europas periferi" (s. 187). Ett annat exempel på den svenska efterblivenheten, sett i penningekonomiskt perspektiv, är de låga spannmålspriserna.

Ibland laborerar Franzén med hypoteser som vilar på ett alltför svagt statistiskt underlag för att kunna säkerställas. Hans beräkning av medelvärdet på svenska räntesatser under perioden 1322–1370 till 5 procent, vilket överensstämmer med belägg från sekelskiftet 1500, skulle kunna rubbas ordentligt om källorna varit fler. Nu är emellertid källäget som det är och vi får vara tacksamma för de försök som görs. Så länge forskaren själv är medveten om dilemmat är ingen större skada skedd.

Till de mer tveksamma analysresultaten, låt vara av hypotetisk art, hör resonemanget om det expanderande patriarkatet. Franzén finner att antalet kvinnor i källmässigt belagda svenska affärstransaktioner reduceras efter digerdöden, något han förklarar med att kvinnorna uppenbarligen drabbades hårdare än männen av de återkommande pestepidemierna. Varför är okänt – kanske för att de var mer framträdande som vårdare i hemmen eller för att deras arbetssituation gjorde dem mer utsatta för smitta. Följden blev, hävdar Franzén, att patriarkatet fick strukturella möjligheter att manifesteras sig starkare. Så kan givetvis ha varit fallet, men mot bakgrund av det källmaterial Franzén hänvisar till är det svårt att utan vidare hålla med.

Frågan om kvinnornas ställning i arbetslivet under seklet efter digerdöden har varit, och är, föremål för en omfattande diskussion. Vissa historiker, som Rodney Hilton och Caroline Barron, har gjort gällande att senmedeltiden var en gyllene era för Västeuropas kvinnor. Bristen på arbetskraft efter epidemiernas härjningar gjorde att kvinnorna kunde återta förlorade positioner inom både jordbruk och övrigt näringsliv. Fler kvinnor än tidigare började uppträda som hantverkare och etablerade sig inom handel. Andra historiker, som Mavis E. Mate och Judith M. Bennett, har utifrån studier av helt andra källmaterial hävdats motsatsen, att kvinnorna liksom tidigare hade betydligt lägre social rang än männen och att deras liv inte sällan fördostrades av dubbelarbete på grund av folkminskningen. Grundproblemet är att dessa historiker har studerat olika typer av samhällen och olika socialskikt. Kvinnornas ställning går inte att generalisera. Den främsta lärdom vi kan dra av debatten är att vi måste vara försiktiga i vår värdering av källorna. Franzén förefaller laborera med ett axiom, enligt vilket förändringar i marknadsagerande kan direkt relateras till kvinnans allmänna samhällsställning. Men Sverige var en naturaekonomi. Penningväsendet var, vilket Franzén själv påpekar med emfas, efterblivet jämfört med övriga Västeuropa. Hur kan man då, utifrån vissa förändringar i den marginella del av det ekonomiska systemet som involverade penningtransaktioner, göra gällande att patriarkatet expanderade och den kvinnliga underordningen stärktes? Det kan man inte. Eller rättare sagt: man skulle *kanske kunna* det om man förde en omfattande och ingående diskussion om de penningekonomiska källornas relativa betydelse, om möjligheterna att nyttja dessa dokument för att belysa genushistorisk utveckling. Men en sådan diskussion saknas i föreliggande arbete.

Denna kritiska punkt bör dock inte överskyla det faktum att Bo Franzén har skrivit en värdefull bok. Hans analyser av den svenska penningens skiftande värde i olika delar av Sverige samt hans utvärdering av den långsamma utvecklingen mot ett fungerande myntväsen inom ramen för ett natuaraekonomiskt samhälle kommer att vara till glädje för många medeltidshistoriker.

Dick Harrison

Leif Grundberg, *Medeltid i centrum: europeisering, historieskrivning och kulturarvsbruk i norrländska kulturmiljöer*, Umeå: Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå universitet, 2006. 360 s.

Avhandlingen *Medeltid i centrum* består i själva verket av tre böcker, såsom antyds av undertiteln "europeisering, historieskrivning och kulturarvsbruk". Det första syftet med undersökningen har, enligt författaren, varit att studera den norrländska regionens förhållande till den europeiska utvecklingen under medeltiden för att iaktta hur samhället förändrades från järnåldern till Vasatiden. Det andra har varit att se hur kunskapen och föreställningarna om medeltiden och centralplatserna i Norrland har skapats och förmedlats. Att belysa hur det medeltida kulturarvet uppmärksammas i dag har varit undersökningens tredje syfte.

Att i en kort recension presentera detta innehållsrika och intressanta verk är svårt. Anmälan får begränsas till de avsnitt som med utgångspunkt i ett antal centrala platser sägs visa hur samhället genom religionsskiftet och kyrkan liksom riks- och statsbildningen drogs in i den allmänliga katolska kyrkan och i kronans kamerala förvaltningssystem. Vidare hur till följd av monetarisering, hantverkspecialisering, handel och utrikeskontakter den materiella kulturen förändrades, så att även invånarna i norr kom in i ett europeiskt sammanhang.

I centrum för undersökningen står främst sex utvalda platser i Medelpad och Ångermanland, utgrävda på 1990-talet inom tre olika forskningsprojekt. Därtill beaktas andra liknande centralplatser längs Norrlandskusten och några kyrkor, alla medvetet anlagda för olika bestämda syften. Utifrån fynd och iakttagelser redogörs ingående för dagens forskningsläge och kunskaper vad gäller kristnandet, sockenbildningen, stenkyrkobyggandet, monetariseringen, bruket av keramikårl, metallbearbetningen och kalkproduktionen samt "förvaltningens territorialisering – kungsgårdar och borgar i norr".

Först de båda platserna utanför Sundsvall i Medelpad. Ruinen av Kvissle kapell i Njurunda ligger i en välkänd fornminnesmiljö, där den gamla Norrstigen längs Bottenhavskusten korsar Ljungan. Den lilla romanska kyrkan byggdes kanske som en gårdskyrka redan före sockenbildningen på 1200-talet och har trots närheten till sockenkyrkan varit i bruk under hela medeltiden att döma av myntfynd.

Utgrävningen av Sankt Olofshamn vid Hälsingelagens kungsgård Näs i Selånger

(Kungsnäs) intill Selångers nuvarande kyrka och Selångersfjärden visar att platsen togs i bruk under 1200-talet. Under följande århundraden har platsen haft hög ekonomisk och social status av urban karaktär och långväga kontakter. Den på 1700-talet övergivna medeltidskyrkan har haft västtorn; i kyrkan förvarades huvudexemplaret av Hälsingelagen. En viktig pilgrimsled till Nidaros utgick härifrån. Orten var tingsplats och förlorade sin betydelse när Sundsvall grundlades 1621.

Tvillingborgarna Styresholm och "Pukeborg" i Torsåker vid Ångermanälven har att döma av fyndmaterialet använts en relativt kort tid efter sin tillkomst som vitalianfästen på 1390-talet, vilket stämmer med det som för den förras del kan utläsas av de skriftliga källorna. Där har funnits ett stort knuttimrat hus som brunnit. Fynden utgörs av en mängd vapen och olika slags hästutrustning och vittnar i övrigt om hög social och ekonomisk status samt långväga kontakter. Den närliggande så kallade "Skelettakern" i Björned är en begravningsplats på ett fornminnesområde med spår av järnåldersbebyggelse och lång boplatkontinuitet. Datering utifrån gravar och skelett visar att den har använts som en familje- eller gårdskyrkogård från vikingatiden över 1200-talet. Spår saknas visserligen av den träkyrka som kan ha funnits här, men platsen spelar en viktig roll i diskussionen om religionsskiftet i trakten.

Kyrkesviken i Grundsunda socken öster om Örnsköldsvik omtalas inte i skriftliga källor men lever kvar i lokala ortnamn och sägner. Rester av en aldrig färdigbyggd liten romansk kyrka ligger vid sidan av ett område med bebyggelse-lämningar och kulturlager från en fast bosättning, där man har ägnat sig åt jordbruk och boskapsskötsel, jakt, sälfångst och fiske. Viktigast har metallhanteringen varit. Fynd av mynt, keramik och kammar sägs vittna om intensiva kontakter med urbana centra i södra Östersjöområdet. Kanske var detta en av baserna vid segelleden längs Norrlandskusten. Platsen förlorade redan i början av 1300-talet sin betydelse, troligen genom landhöjningens effekter på kusttrafik och fiske.

Bjärträ fäste eller skans i socknen med samma namn vid Ångermanälven är en liten nyupptäckt borg intill den kungsgård som i Hälsingelagen kallas Kutuby och som förblev fogdesäte och tingsplats i stort sett tills Härnösand grundades på 1590-talet. Ett upphöjt parti nedanför kungsgården visade sig vid utgrävningen vara en anläggning av "motte"-typ med få kända motsvarigheter i Sverige. På denna konstgjorda förhöjning i vad som förr var en myr eller sjö fanns en husplatå med en fyrkantig byggnad, eventuellt ett trätorn (8x8 meter). Den omgavs av en 3–4 meter bred timmerskodd grav med en diameter på 25 meter.

Det rika fyndmaterialet vittnar om hög ekonomisk och social status. Hushållskeramikerna härrör genomgående från södra Östersjöområdets verkstäder och sägs skilja sig helt från den som påträffas i de samtida svenska städerna. Anläggningen har varit bebodd mer än tillfälligt och där har hållits hästar året om. Datering av det myckna virket vittnar om en byggnadsfas efter 1300-talets mitt och en under 1400-talets förra del. Utifrån keramikens proveniens och anläggningens likhet med

samtida små träborgar i det mecklenburgska sjödistriktet tolkas den som en kvarleva från den tyska regimen under 1300-talets senare del. Att ett brev daterats i Kutuby 1375 talar för att kungsgården och det lilla fästet fungerat parallellt.

Författarens vetenskapliga nyfikenhet, lokalhistoriska intresse och samhällsengagemang är imponerande. Men samtidigt som man måste vara full av beundran för detta magnumverk och all den kunskap det förmedlar frågar man sig om författaren ändå inte dragit väl stora växlar på rönen från dessa trots allt beskedliga platser. Här talas om "massproduktion av konsumtionsvaror" i dessa "semiurbana" anläggningar, där en urban mentalitet nu sägs ha inneburit en ökad individualisering och kommersialisering av samhället. Det är väl att ta i, ävensom att påstå att medeltiden framstår "som en period med minst lika genomgripande förändringar i regionen som under industrialiseringen".

Birgitta Fritz

Ylva Stenqvist Millde, *Vägar inom räckhåll: spåren efter resande i det förindustriella bondesamhället*, Stockholm Studies in Archaeology 39, Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholm 2007. 365 s.

Infrastrukturens betydelse för människors handlingsmönster och mentalitet i förfluten tid är, trots att sambandet borde vara lätt att inse, påfallande dåligt undersökt. Uppfattningarna om hur det gamla bondesamhällets individer utnyttjade vägar, stigar, marknader och juridiska arenor är, sett i en större rumslig kontext, ännu till stora delar utforskad. Källor saknas inte, men forskarambitionen har sällan riktats åt detta håll. Någon etablerad, lärd tradition att falla tillbaka på finns inte. Kanske är det så enkelt att det historiska rumsperspektivet lider av att ligga mellan olika discipliner – historia, arkeologi, kulturgeografi och etnologi – vars representanter alltför sällan samarbetar med varandra.

Ett antal arbeten inom fältet har likväl producerats. Det senaste exemplet kommer från arkeologin, Ylva Stenqvist Milldes avhandling *Vägar inom räckhåll: spåren efter resande i det förindustriella bondesamhället*. Avhandlingen har vuxit fram inom det tvärvetenskapliga forskningsprojektet "Flexibilitet som tradition – kulturmönster och näringar i norrländsk skogsbygd under 1000 år". Stenqvist Milldes syfte har varit att analysera människors rörelsemönster och kontaktnät – hennes huvudbegrepp är "räckvidd" och "räckhåll" – från medeltiden till slutet av 1700-talet med utgångspunkt i ett specifikt lokalsamhälle. Avhandlingens primära studieobjekt utgörs av lilla Ängersjö by i västra Hälsingland, en avsides belägen bygd som närmast förefaller som gjord för att omsvepas av fördomar om isolerade skogsmänniskor fjärran från den stora världen. Den teoretiska inspirationen kommer bland annat från Anthony Giddens strukturationsteori, som Stenqvist Millde applicerar på forskningen om vägar och vägnyttjande.

Målet med avhandlingens analyser är att kunna avge utsagor om kollektivt agerande snarare än individuellt, något Stenqvist Millde gör en teoretisk poäng av. Just på denna punkt har jag svårt att hänga med. I det bevarade källmaterialet kommer Stenqvist Millde endast åt individuella resor, men detta skall, menar hon, belysa skilda aspekter av bondekollektivets resvanor. Här hade det varit på sin plats att föra ett fördjupat teoretiskt resonemang om relationen mellan individ och kollektiv, eller helt enkelt justera ambitionen till att åskådliggöra variationer i mänskligt beteende snarare än stora mönster. I vilken mån är de resor Stenqvist Millde studerar representativa? Skall hela bondesamhället uppfattas som ett kollektiv med gemensamma resvanor?

I övrigt är dock mitt intryck av avhandlingen positivt. Studien innehåller både forskningsresultat om vägar i bokstavlig, fysisk, bemärkelse – bland annat text om dateringsproblematik – och om vägar i deras egenskap av de spännande mentalitetshistoriska faktorer som signaleras av begreppen räckvidd och räckhåll. Inom denna infrastrukturella analysram gräver sig Stenqvist Millde djupt ned i flera aspekter av det sydnorrländska lokalsamhället. Hon analyserar både kunnigt och uppfinningsrikt rumsliga strukturer mot bakgrund av järnframställning, fäbodrift och utmarksbruk, äktenskapsmönster (hur långt åkte man för att gifta sig?), juridiska och politiska möten (ting), med mera. Såväl medeltida diplom och liknande handlingar som fysiska lämningar i kulturlandskapet utvärderas noggrant. Hennes resultat, ofta väl pedagogiskt redovisade med kartor, är både givande och spännande. Ett mikrosamhälles rumsliga horisonter kartläggs och förklaras.

Som exempel kan nämnas att Stenqvist Millde finner stora variationer i resornas längd när hon analyserar hur långt folk färdades för att bevittna handlingar och agera nämndemän. Om så var nödvändigt kunde ett vittne eller en nämndeman tillryggalägga betydande sträckor. Böndernas potential för långa resor var utan tvekan stor – mycket större än vi slentrianmässigt brukar tro – men de genomförde endast resorna om det var verkligt nödvändigt.

Ylva Stenqvist Millde sammanfattar själv sina huvudresultat som att det lokala utnyttjandet av vägar i det gamla bondesamhället var flexibelt, medan det ekonomiska, politiska och sociala resandet var en förhållandevis stabil företeelse. Men boken ger mycket mer än så. Framför allt formar sig Stenqvist Milldes avhandling till en historisk analys ur lokalhistoriskt perspektiv, på det norrländska lokalsamhällets egna villkor. De strukturer och kulturer som avslöjas och problematiseras är fast länkade till människorna i en, ur traditionell historisk synvinkel, mycket perifer bygd. Den konkreta fokuseringen på infrastruktur och mentalitet fungerar som en effektiv motvikt mot traditionella rikssvenska forskningsperspektiv. Dessutom är *Vägar inom räckhåll* ett gott exempel på vilka nya frågeställningar och nya analyser som kan erhållas genom ett tvärvetenskapligt förhållningssätt.

Dick Harrison

Harry Lönnroth & Martti Linna (red. & övers.), *Johannes Messenius – Suomen riimikronikka*, Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 913, Helsingfors: Suomalaisen kirjallisuuden seura, 2003. 313 s.

Östgöten Johannes Messenius' liv och verk har i flera avseenden samband med Finland, vilket tycks vara skälet till att en rad finländska historiker har ägnat uppmärksamhet åt hans liv och verk. Messenius tillbringade en stor del av sitt liv som fånge på Kajaneborgs slott i Finland. Under denna tid författade han inte bara sitt stora historiografiska verk *Scondia illustrata* utan också en del mindre skrifter, bland dessa en krönika om Finlands historia i versform, ofta benämnd Finlands rimkrönika.

Rimkrönikans originalmanuskript bevaras på Kungliga biblioteket i Stockholm, men texten trycktes med en del redaktionella, främst språkliga, ingrepp redan 1774 och i en oförändrad nyupplaga 1865. Harry Lönnroth och Martti Linna har däremot gått tillbaka till originalet och skapat en textkritisk edition samt en översättning till finska. Förutom en beskrivning av Messenius' liv och verk omfattar editionen även kommentarer och introduktioner till Finlands rimkrönika, dess innehåll, källor samt språk och versmått. Publikationen avslutas med några kortare texter i finsk språkdräkt som Messenius använde som källor, exempelvis utdrag ur Saxo Grammaticus, Snorri Sturlason samt en del annat isländskt sagomaterial, främst kretsande kring Norges grundande.

Tyngdpunkten i föreliggande publikation vilar dock inte i första hand på dessa kommenterande delar utan på själva editionen och den finska översättningen. Rangordningen mellan översättning och edition tycks inte helt självklar. Nu kommer den finska översättningen av Messenius' text först. En historiker skulle nog ha förväntat sig det som är av störst vikt, nämligen den diplomatiskt återgivna och kommenterade originaltexten, i början av boken. Men i denna fråga är det förmodligen marknadsföring och förlagsintressen som styrt.

Harry Lönnroths transkription och edition av originaltexten följer originalet med stor noggrannhet. Editionens textkritiska apparat ger läsaren inblick i textens gestalt och tillkomsthistoria, främst Messenius' bearbetningar och ändringar, som yttrar sig i form av infogade respektive strukna ord eller avsnitt. Mot Lönnroths arbetssätt finns det inga invändningar att göra, däremot mot själva presentationen av texten. Att använda överstrykningar i editionens tryckta text gör den svårläst och de kunde ha ersatts med diakritiska tecken eller parenteser (som f.ö. använts för att markera originalets överstrukna delar i den finska översättningen). Dessutom hade användbarheten av editionen ökat om varianterna och den textkritiska apparaten placerats som fotnoter på samma sida och inte som slutnoter. Möjligheterna att följa handskriftens olika stadier, textstrukturen och Messenius' arbetssätt hade därmed underlättats väsentligt.

Lönnroth och Linna översätter Messenius' 1600-talssvenska till en lättläst och

vällflytande finska; strävan har samtidigt varit att hålla sig så nära förlagan som möjligt. Detta lyckas mycket väl, inte minst för att originalet är en faktafylld text utan större lyriska utsvävningar. Men självfallet förlorar översättningen både rim och versmått. Översättningen ger den finsktalande möjlighet att tillgodogöra sig en tillförlitlig version av texten snabbare än det är möjligt i 1600-talets svenskspråkiga form. För att få en snabb överblick över innehållet kan den svensktalande givetvis gå tillbaka till 1774 års språkligt redigerade utgåva. Den återger innehållet med godtagbar tillförlitlighet, men kan självfallet bara vara en första ingång i texten. Tack vare den föreliggande editionen kan originaltexten läsas vid sidan om den svenska versionen från 1774 och den finska översättningen.

Editionen av Messenius' rimkrönika över Finland är ett viktigt bidrag som ökar kunskapen om 1600-talets historiografi i det svenska riket. Både den finska översättningen och den diplomatiskt transkriberade och kommenterade originaltexten är mycket lyckade. Editionen gör det möjligt att granska tidigmodern svensk historieskrivning, dess förebilder, intressen och receptionshistoria. Visserligen är det översättningen och editionen som har varit viktigast för Lönnroth och Linna. Jag är dock lite tveksam till de ibland alltför korta kommenterande inledningarna, främst de som tillhör avsnittet om innehåll och källor, samt de nordiska förlagorna till Messenius' rimkrönika som tryckts som bilaga. Läsaren får intrycket av att det rör sig om ett slutet nordiskt receptionssammanhang, vilket inte är fallet. Att exempelvis germanernas och därmed även nordbornas historia förs tillbaka till Noahs son Tuisco (s. 143), är en topos som infördes i historiografin av den tyske humanisten Albert Krantz (ca 1448–1517). Även annat material som Messenius använde, både fakta och myter, har antagligen till en viss del förmedlats genom Krantz eller David Chytraeus (1530–1600) som följde i Krantz' spår och skrev nordisk historia på 1500-talet.

Det är lite missvisande att författarna betonar det "nordiska" i denna publikation, även med hänsyn till Messenius' livsväg. Messenius var en transkonfessionell tidigmodern människa, väl medveten om sin tids akademiska och därmed även historiska diskurser; han var inte bara en del av Sverige, Finland eller Norden utan först och främst av den tidigmoderna *res publica litteraria*.

Otfried Czaika

Johanna Wassholm, Nora Ervalahti & Rainer Knapas (utg.), *Eric Gustaf Ehrström: minnen af en resa från Åbo till Tavastland år 1811*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2007. 180 s.

Hur levde medelklassen i Finland år 1811? Vilka stämningsslägen härskade i det land där kriget just dragit fram, där sekler av svenskt styre fått ge vika för den gamla fienden Ryssland? Och hur var det att vara ung i denna periferi, då romantiken och nationalismen grep omkring sig i Europas kärnländer?

Inget kan ge bättre svar på dessa frågor än den samtida självbiografiska skildringen. Det är därför en god nyhet att Svenska Litteratursällskapet i Finland, med Åbohistorikern Johanna Wassholm som redaktör, givit ut Eric Gustaf Ehrströms *Minnen af en Resa från Åbo till Tavastland*.

Den 20-årige Ehrström utformade sin reseskildring som en dagbok i brevform, ställd till en släkting, men med tydliga litterära ambitioner. I breven berättar han dag för dag om sin tillvaro som informator hos lagmansfamiljen Krogius under deras nöjesresa i södra Finlands inland. Han skildrar naturen, människorna han möter, nöjena, mödorna – och sist men inte minst sina egna känslor och åsikter om alltsammans. Vi får på så sätt en unik inblick i den unga intelligentians föreställningsvärld under detta spännande skede av Finlands historia.

Som vanligt när det gäller Svenska Litteratursällskapets publikationer är volymen estetiskt mycket tilltalande, med luftig typografi och vackra illustrationer. Ehrströms handskrivna originaltext har redigerats med varsam hand, och svårbegripliga vändningar har försetts med diskreta förklaringar i marginalen. Däremot finns ingen illustration som visar hur originalmanuskriptet ser ut. Detta är lite synd med tanke på att det trots presentboksutseendet är en vetenskapligt ambitiös källutgåva vi har att göra med.

Publikationen inleds med en kort uppsats av Rainer Knapas, där han på ett bra sätt reder ut den litteraturhistoriska kontexten. Efter själva källtexten följer så en översikt över Ehrströms liv och den tid han levde i, författad av Johanna Wassholm. Allra sist ligger en redogörelse för utgåvans redigeringsprinciper, en arkivförteckning, samt ett användbart personregister.

Wassholms text sätter in Ehrströms iakttagelser i ett större historiskt perspektiv. Hon förser oss med uppgifter som ökar intresset för och förståelsen av manuskriptet, och jag personligen skulle gärna ha sett att Wassholms uppsats legat först istället för sist i utgåvan. Principerna för textbehandlingen borde också ha legat längre fram i boken och i direkt anslutning till Ehrströms text.

I övrigt finns inte mycket att anmärka på i denna genomarbetade lilla volym. Utgivarna har gjort ett beundransvärt arbete med att dechiffrera de passager där Ehrström använder kryptiska modeuttryck eller hänvisar till en tidsspecifik förförståelse. (Ett av de sällsynta undantagen är en passus där en grupp roddbåtar liknas vid "titaner", jättar. Ehrström menade antagligen "tritoner", vattengudar.) Ehrström var dessutom en begåvad och skarpsynt skribent. Texten är underhållande, ibland till och med ofrivilligt komisk, som när författaren jämför Kangasalaåsen med "de stora Andiska bergen i Panama" och Kangasala socken med "de begge Amerikanska verldsdelarnes fält".

För den som är intresserad av frågor om nationalitet och identitet är Ehrströms upplevelser av ryskt, svenskt och finskt belysande. Han bär inget agg mot den ryska närvaron, men gör däremot häftiga utfall mot katolicismen. Han utbyter "tusen komplimenter" med en rysk bekant, men citerar med gusto fördömandet

av de finländska kvinnor som övergått till den ortodoxa kyrkan i hopp om ett gott ryskt giftermål. Det är här jag anser att Ehrströms *Minnen* har sitt största värde. De är en autentisk röst från ett Finland före Fänrik Stål och Fältskärns berättelser, från en tid när nationsbyggets auktoriteter ännu inte slagit fast vad Finland var och vad det innebar att vara finsk.

Hanna Enefalk

Yvonne Svanström, *Offentliga kvinnor: prostitution i Sverige 1812–1918*, Stockholm: Ordfront förlag, 2006. 376 s.

När Peter Englund recenserade Kim Salomons bok om 1950-talet i *Dagens Nyheter* den 9 augusti 2007 skrev han bland annat att källmaterialet var magert, passande för en "aningen lat doktorand", och att författarens slutsatser ofta var triviala. Yvonne Svanströms bok om den offentliga prostitutionen är precis det motsatta. Den bygger på ett mycket rikt källmaterial och hennes slutsatser är allt annat än triviala. Boken *Offentliga kvinnor* är en utvidgning av Svanströms avhandling om prostitutionen i Stockholm fram till 1880, som var skriven på engelska.¹ *Offentliga kvinnor* är en viktig bok, eftersom den berättar om och analyserar det mest förbjudna: synen på sexualitet och de "fallna" kvinnorna i köns- och klassperspektiv under ett helt århundrade. Den beskriver också hur åsikter och lagar förändrades under denna tid och ger därmed en aspekt på hur dagens svenska lag om förbud mot sexköp kunnat ersätta 1800-talets reglementerade prostitution.

Svanströms grepp är att visa hur aktörer och strukturer på ett intrikat sätt samverkar och påverkar varandra, en metod som jag sympatiserar med. Den reglementerade prostitutionen legitimerades genom att staten ansåg att tvånget för de "offentliga" kvinnorna att genomgå regelbundna undersökningar och hårda inskränkningar i den medborgerliga friheten, skulle hålla könssjukdomarna under kontroll. Den liknade den lagstiftning som fanns i de flesta europeiska storstäder vid denna tid. De prostituerade fick inte gå på vissa gator, inte bo i vissa kvarter, inte klä sig som de ville och inte väcka otillbörlig uppmärksamhet. Men prostitutionen var samtidigt ett nödvändigt ont eftersom mäns sexualdrift ansågs så obändigt stark och medelklassens kvinnor måste hållas "rena" inför det allt senare ingångna äktenskapet. Detta system infördes i Sverige samtidigt som samhället i liberal anda avreglerade skråväsendet, gav ogifta kvinnor myndighet, avskaffade giftomannaskapet och släppte in ogifta kvinnor på lägre statliga tjänster. Svanström hänvisar till Carole Patemans teori om det sexuella kontraktet, som säger

1. Yvonne Svanström, *Policing public women: the regulation of prostitution in Stockholm 1812–1880*, Stockholm 2000.

att "underordningen av kvinnor byggdes in i det civila samhället samtidigt som det talade om jämlikhet" (s. 13). Framför allt lyfts dock de olika människorna i systemet fram i denna bok: de prostituerade själva, deras kunder, motståndarna och förespråkarna för reglementeringen. Som systemets speciella stöttepelare, och i några fall kritiker, får läkarkåren och polismyndigheten mest utrymme.

Bokens uppläggning är både kronologisk och tematisk. Det skapar ibland vissa problem för läsaren, eftersom boken mest handlar om prostitutionens framväxt i Stockholm, men heter *Prostitution i Sverige* på framsidan, och på titelbladet *Prostitution i Stockholm*. Till viss förvirring bidrar också att kvinnors brev till prostitutionsbyrån under 1860-talet hamnat under rubriken "Prostitutionens män" från andra delen av 1800-talet, och att kopplerskorna stoppas in bland profitörerna under samma huvudrubrik. I myllret av aktörer är det ibland svårt att orientera sig och boken skulle ha vunnit på en sammanfattning efter var och en av de fem delarna.

De mest intressanta delarna är de nyskrivna. En av dem behandlar Federationen mot prostitutionen och startar med den så kallade sedlighetsdebatten under 1880-talet. I det fallet kritiserar Svanström Knut Wicksells inlägg i debatten om prostitutionen och menar att även han utgick från att mäns större sexualdrift måste få ett annat utlopp om prostitutionen skulle kunna avskaffas. Då måste medelklasskvinnorna ställa upp för friare sexuella former, men inte för sin egen del utan för männens och för att avlasta de prostituerade från arbetarklassen. Både Fredrika Bremer-förbundet och Federationen krävde däremot samma sexualmoral för män som för kvinnor, konstaterar Svanström och hänvisar till Ulla Manns avhandling. Svanström understryker att det utvecklades ett systerskap mellan Federationens kvinnor och "de fallna". I det fallet känner jag mig dock inte övertygad om att Svanströms begrepp systerskap är det bästa eftersom hon inte visar belegg för att Federationens kvinnor verkligen använde det ordet i debatterna. Det feministiska systerskapet är ett modernt uttryck för en jämställd gemenskap och något mer än enbart solidaritet med andra av samhället förtryckta kvinnor. "Kraven från Federationens kvinnor under organisationens tidiga fas var feministiska krav på rättvisa för kvinnor. Kampen fördes för alla kvinnor och visade på möjligheten av ett systerskap över klassgränserna, mellan 'fallna' och 'respektabla' kvinnor", skriver Svanström (s. 213). Gömmer sig inte en viss idealisering i den senare meningen?

I den sista delen visar Svanström hur Federationen på 1900-talet svängde i det emancipatoriska talet och snarare framhöll kvinnans roll som moder än som feminist. Samtidigt radikaliserades flera läkare, män och kvinnor, och fram på arenan trädde gynekologen Karolina Widerström och fysiologen Jöns Johansson som prostitutionens skarpaste kritiker. Svenska läkaresällskapet röstade till slut för ett avskaffande av den reglementerade prostitutionen och en stor minoritet hävdade att frågan om prostitutionen snarare var politisk och ekonomisk än medi-

cinsk. I sina utmärkta avslutande kommentarer framhåller Svanström att dagens unika lag om förbud mot sexköp har sina rötter i dessa tidiga diskussioner om rättvisa mellan kvinnor och män och mellan kvinnor i olika klasser.

Renée Frangeur

Anne Løkke, *Patienternes Rigshospital 1757–2007*, Köpenhamn: Gads forlag, 2007. 119 s.

Kung Frederiks Hospital invigdes i Köpenhamn 1757. En förlossningsklinik tillhörde sjukhuset från 1759. Sedan 1910 heter det Rigshospitalet och det är i dag Danmarks äldsta och största sjukhus. Vid sjukhuset bedrivs forskning, utbildning och specialiserad vård för patienter från hela Danmark. Till förra årets 250-årsjubileum, som firades med utställningar, böcker, seminarier, fester, beställdes boken *Patienternes Rigshospital 1757–2007*. Historikern Anne Løkkes rikt illustrerade jubileumsbok har en spännande och ovanlig uppläggning med patienten i centrum.

Løkkes framställning bygger på tre mikroundersökningar av alla patienter som lades in på sjukhuset samma dag med hundra års mellanrum – den 1 april 1797, 1897 och 1997. På detta sätt speglas den långa utvecklingen och det rika materialet genom att studien fokuseras på enskilda patienter. Traditionellt behandlar jubileumsskrifter, särskilt kanske medicinhistoriska sådana, de stora männen och den vetenskapliga utvecklingens enorma framsteg, framför allt från sent 1800-tal och framåt. Utvecklingen har utan tvekan gett fantastiska möjligheter till ökad lindring och bot för patienterna. Författaren påpekar också att detta är en starkt bidragande orsak till att det i dag vårdas 50 gånger så många patienter på sjukhuset som för drygt hundra år sedan. Berättelserna om patienternas öden i boken åskådliggör också utvecklingen, men det är lätt att undra om allting verkligen har blivit bättre. Många minns kanske också Lars von Triers *Riket* från mitten av 1990-talet. I TV-serien framställdes Danmarks teknologiskt mest framstående sjukhus som en medicinvetenskaplig högborg i vilken det övernaturliga i ett civilisationskritiskt perspektiv sattes mot det rationella.

Løkke beskriver Rigshospitalets organisation i fyra olika faser. De första hundra åren organiserades sjukhuset som ett hushåll, med patienterna som de omhändertagna barnen. Vid slutet av 1800-talet institutionaliserades i stället vården, och genom kontroll och disciplin skapades ordning, sjukdom ersattes med hälsa. Fabriken blev sedan förebild under mitten av 1900-talet, med standardisering av vård och behandling. I dag ses verksamheten mer som service och patienten snarast som kund. Problemet är dock att den sjuke till skillnad från andra kunder egentligen inte har så många val. Det är, som Løkke skriver, alltid patienten som

har sjukhusets kläder på sig oavsett sjukdomspanorama och behandlingsmöjligheter. Patientperspektivet i boken lyfter bland annat fram att vårdnadstagarna sedan 1797 skall bära sjukhuskläder och att de därigenom avkläder sig sin identitet och blir sjukhuspatienter. Sjukhusets patient- och sängkläder har sedan slutet av 1800-talet blivit enklare i utförandet och samtidigt lättare att tvätta ordentligt. Detta är också ett uttryck för antiseptikens genombrott.

Även skillnaderna mellan olika patientgrupper har förändrats. Från början undvek man sjukhuset om man kunde. Ett intressant undantag är förlösningssanstalten, vilken tidigt hade osedvanligt låg dödlighet och därför också anlätades av betalande, gifta kvinnor. Danmarks mycket låga mödra- och perinatale dödlighet hänförs till de barnmorskor som utbildades vid sjukhuset för tjänstgöring runt om i landet. När betalning för sjukhusvården genom sjukkassa blev allt vanligare under 1900-talet medförde detta att den så kallade kategorin fattiga – som tidigare vårdats fritt på sjukhuset – ersattes av andra marginaliserade grupper i samhället, såsom psykiatriska patienter och långtidsarbetslösa. Från 1975 finansieras sjukhusvården i Danmark av det allmänna och gör således ingen ekonomisk åtskillnad mellan patienterna. I dag förväntas vi däremot vara delaktiga i vården av oss själva och även av närstående på ett helt annat sätt än tidigare. Inför framtiden ställer detta nya krav både på patienterna och på personalen på Rigshospitalet.

Agneta Emanuelsson Blanck

Morten Arnika Skydsgaard, *Ole Bang og en brydningstid i dansk medicin*, Århus: Aarhus universitetsforlag, 2006. 334 s.

Hur skulle 1800-talets danska läkarvetenskap ha sett ut utan Ole Bang? Den läkarutbildade Morten Skydsgaard, som sedan 1997 har arbetat med medicinhistoria, vill med denna populärvetenskapliga biografi ge en annan bild av läkaren och vetenskapsmannen Ole Bang och 1800-talets brytningstid i dansk medicin än den som hittills varit rådande.

Boken innehåller en grundlig redogörelse för Bangs arbete och förhållningssätt till läkarvetenskapen. De första kapitlen berättar om Bangs liv och karriär. De senare redogör för hans försök att systematisera sjukdomar, reformera synen på patienten samt för andra förändringar som skedde inom dansk medicin vid mitten av 1800-talet. I de sista kapitlen ges även en bild av andra aktörer inom läkarvetenskapen samt av den kritik som riktades mot Bang delvis redan i hans samtid, men främst efter hans död.

Vid mitten av 1800-talet var Ole Bang en populär läkare med bland andra Christian VIII och medlemmar av den ryska tsarfamiljen som patienter. Han var professor vid medicinska fakulteten vid universitetet i Köpenhamn och Overme-

dicus på Frederiks hospital. Han var den som introducerade undervisning på kliniken och vid sjuksängen för blivande läkare, som tidigare aldrig hade behövt vara i närheten av en patient förrän efter examen. Bang skapade också ett medicinskt system, *Observationes medicae*, som hjälpmedel för att kunna klassificera olika sjukdomar utifrån patientens symptom, författade ett stort antal medicinska verk och var den som introducerade stetoskopet för den danska läkarkåren. Mot slutet av sin karriär hade han svårt för att ta till sig de många tekniska nyheter och moderna metoder som då introducerades och förlorade därför sin auktoritet.

Boken grundar sig på Bangs böcker och skrifter. Även mycket av hans kollegers publicerade material används, liksom tidigare forskning i ämnet. Genom att skildra den danska läkarvetenskapen utifrån Bang ges ett nytt perspektiv på övergången mellan den klassiska hippokratiska och den moderna, mer naturvetenskapligt inriktade, medicinska vetenskapen. Framför allt ges en nyanserad och mångbottnad bild av läkarvetenskapens utveckling under 1800-talet. Ur texten stiger ett mustigt 1800-tal fram, med intressanta fakta om uppfattningar, människor och samhällsordning, vilket gör att boken är till glädje inte bara för den medicinhistoriskt intresserade utan för alla som är intresserade av 1800-talet, av historia i allmänhet och av kuriosa som salmiak i strumporna.

Författaren menar att eftersom Bang ansåg att Hippokrates' medicinska teorier hade en plats även i den framtida läkarvetenskapen har hans betydelse för den moderna vetenskapen förminskats. Boken är därför ett försvar mot den kritik som har riktats mot dess huvudperson. Men som oinvigd är det svårt att få en förståelse för Bangs idéer och vetenskapliga betydelse, bland annat eftersom författaren alltför kortfattat redogör för både den hippokratiska läran och de nya medicinska idéer som Bang mot slutet av sitt liv stod främmande inför. Det blir inte fullt begripligt varför denne betydande vetenskapsman och innovatör, som bidrog till att förändra den danska läkarvetenskapen, mot slutet av sin karriär inte kunde ta till sig de nya idéer som hans yngre kolleger arbetade med. Skydsgaard misslyckas därför med att försvara honom inför eftervärlden.

Vad var då Bangs bidrag till den moderna, danska läkevetenskapen som började utkristallisera sig under 1800-talet? Klart är att han var ett barn av sin tid men också att han bidrog med många nya idéer. Några av dem finns fortfarande kvar inom modern sjukvård. Han största förtjänst var att introducera undervisning på klinikerna med riktiga patienter och sjukdomar, vilket förändrade läkarutbildningen i grunden. Åtminstone detta lyckas Skydsgaard förmedla med sin vackra och välskrivna biografi.

Karin Hogström

Ulla Wikander, *Feminism, familj och medborgarskap: debatter på internationella kongresser om nattarbetsförbud för kvinnor 1889–1919*, Göteborg & Stockholm: Makadam, 2006. 408 s.

Ulla Wikanders senaste bok är ett mycket omfattande arbete. Undersökningen spänner över många fält och anknyter till fler forskningsområden än vad som framgår av titeln. Den handlar i vida drag bland annat om politiska diskurser, könsmaktsordning och medborgarskap. Den till synes snäva frågan om nattarbetsförbud för kvinnor vidgas, såväl geografiskt som till innehållet, då frågan behandlas på internationella kongresser. Wikander visar på både kontinuitet och förändring i inställningen till frågan bland socialister, liberaler och konservativa, men också mellan och inom organisationer, klasser och kön.

Boken är skriven som en monografi över debatterna på internationella kongresser mellan 1889 och 1919. Detta håller samman skildringen och har varit styrande för de avgränsningar som gjorts. Boken går även utmärkt att använda som uppslagsverk. Det finns ett index och en tydlig sammanställning av kongresserna, där uppgifter om tid, plats och organisatör anges. De resultat Wikander kommer fram till diskuteras i två avslutande kapitel, och för den som vill veta mer om det historiska hantverket finns information om teorier, metoder och källmaterial i en bilaga.

Den första kongress Wikander diskuterar är den där debatten avslutas. I Washington 1919 höll det nybildade International Labour Organisation (ILO) sin första kongress och antog då en konvention om förbud för nattarbete för kvinnor inom vissa branscher. Därmed befästes en ojämlikhet mellan arbetande män och kvinnor.

Wikander lär oss bakgrunden till begreppet "feminism" och visar att ursprungligen användes begreppet som en medicinsk term, och först så småningom uppstod betydelsen oppositionell kvinna. Huruvida ordet användes positivt eller negativt i debatterna om nattarbetsförbud var i allmänhet en avspeglning av vederbörandes inställning i frågan, men Wikander visar att gränserna inte var raka.

Ett genomgående tema i boken är kopplingen mellan lagstiftningen om arbetarskydd och medborgarskap, särskilt kvinnors ekonomiska medborgarskap. Wikander anknyter här till Alice Kessler-Harris. Vid den tid då debatterna fördes saknade en stor andel kvinnor rätten till politiskt demokratiskt inflytande, men de hade rätten att arbeta. För många socialistiska och liberala kvinnor var rätten till ekonomiskt oberoende lika viktig som rätten att rösta. Det fanns således en konflikt mellan de kvinnoorganisationer som var politiskt orienterade och de som sades vara ideella och oberoende. Detta framträdde mycket tydligt då de konservativa kvinnoorganisationernas kongresser lanserades som "filantropiska".

Många kongresser hölls sommartid i anslutning till någon världsutställning eller något annat större evenemang. En del ingick i det officiella utställningspro-

grammet medan andra organiserades helt oberoende. Det var mycket vanligt att den officiella kongressen föregicks eller följdes av en mer politiskt färgad kongress. Sommaren 1889 hölls exempelvis tre kongresser i Paris. *Le Congrès international des œuvres et institutions féminines* var en del av det officiella programmet i den stora världsutställningen och angavs vara en filantropisk kvinnokongress. Två veckor tidigare hölls *Le Congrès français et international du droit des femmes*, vars betydligt mer radikala och feministiska budskap inte accepterades på världsutställningen. En vecka efter världsutställningen hölls *The First Congress of the Second Socialist International*, också i Paris. Dessa tre kongresser visar splittningen i nattarbetsförbudsfrågan för kvinnor som gick mellan olika kvinnoorganisationer men även bland socialisterna.

Frågan om nattarbetsförbud ingick i en större fråga om arbetarskydd. Andra Internationalen förknippas mycket starkt med att rätten till åtta timmars arbetsdag blev ett ledmotiv i den internationella arbetarrörelsen. Genom att läsa kongressprotokollen visar dock Wikander att det var *lagstiftning för arbetarskydd* som debatterades i Paris 1889. Både åtta timmars arbetsdag och nattarbetsförbud var bland de frågor som diskuterades, men i historieskrivningen har bara frågan om åtta timmars arbetsdag förmedlats.

Likt många konservativa argumenterade de socialistiska männen för att kvinnan behövde nattvila för att orka med både sina hemsysslor och sitt arbete. De socialistiska kvinnorna förespråkade lagstiftning, men menade att en särslagstiftning verkade diskriminera och att de då inte konkurrerade med män på lika villkor. Särskilt kvinnliga typografer drabbades av att inte få arbeta nattetid. De kvinnliga socialisterna kopplade också samman frågan om nattarbetsförbud med rösträttsfrågan.

Clara Zetkin var till en början emot nattarbetsförbudet för kvinnor i likhet med flertalet socialistiska kvinnor. Men med argumentationen att klass var överordnat kön ändrade sig Zetkin. Wikander menar att Zetkins ambition att delta i ledningen av det tyska socialistiska partiet förklarar hennes vändning.

Bokens viktigaste bidrag är att den ger redskap till att bättre förstå mekanismerna för genusarbetsdelning och ekonomiskt medborgarskap. Analysen av internationella debatter ur ett genusperspektiv är ett nytt och fräscht grepp som bör efterföljas. Svårigheterna inom den socialistiska rörelsen att förvalta arvet från franska revolutionen görs påtaglig i boken. Verkställande av jämlikhet mellan klasser och mellan könen är fortfarande en utmaning.

Ulla Rosén

Sven G. Holtsmark, Rolf Hobson & Tom Kristiansen (red.), *Stormaktene, Sverige og Norge 1905–1907: fra konsulatsak till integritetstraktat*, Oslo: Cappelen akademisk forlag, 2006. 208 s.

Hundraårsminnet av upplösningen av unionen mellan Norge och Sverige medförde en rad studier av välmeriterade forskare – särskilt på norsk sida – som givit ökad kunskap om denna skickesediga fas i Skandinaviens historia. Blott få behandlar dock hur konflikten uppfattades av dåtidens europeiska stormakter: Tyskland, England, Ryssland och Frankrike. Gunnar Åselius diskuterar ämnet på 20 sidor i den av Torbjörn Nilsson och Øystein Sørensen redigerade *1905 – unionsupplösningens år* och i Bo Stråths monumentala *Union och demokrati* tas frågan upp än mer i förbigående.¹ Den nu anmälda antologin är helt inriktad på temat och är sammanställd av tre forskare vid Norges Institutt for forsvarsstudier. Utan tvekan hjälper den till att fylla en klar lucka.

Risken var uppenbar att unionsupplösningen skulle utnyttjas i det internationella spel som kännetecknade europeisk politik under 1900-talets första årtionde. Varför blev det inte så? Den frågan speglas i fem intressanta uppsatser som diskuterar händelseförloppet ur svenskt, brittiskt, ryskt, tyskt respektive franskt perspektiv. Det korta svaret på frågan är att berörda aktörer i de icke-nordiska huvudstäderna redan hade händerna fulla och helt enkelt inte ha orkade hantera ytterligare en konflikt. Ryssland slickade såren efter att just ha lidit ett nesligt nederlag mot Japan. Frankrike och Tyskland befann sig mitt i en konflikt om Marocko, där briterna var angelägna att stödja Paris och bibehålla balansen på den europeiska kontinenten. I realiteten tjänade de ändå mest på den utgång som unionskonflikten fick. Det sedan länge anglofilit inriktade Norge skildes från ett Sverige som hade starka band till det kejserliga Tyskland. Och den danske prins Carl – som blev det fria Norges första kung under namnet Haakon VII – var gift med en dotter till den brittiska monarken, vilket ansågs ytterligare stärka förbindelserna mellan de båda länderna.

I bokens inledande uppsats analyserar Åselius de militära realiteterna 1905. Han hävdar att man helt bör avskrika teorierna om att en militär urladdning var hotande nära i medio september 1905 då det verkligen brände till under förhandlingarna i Karlstad mellan de båda regeringarna. Han hänvisar till att även om kanske 100 000 män i vapen stod till förfogande på svensk sida – hälften kom från det årets färdigutbildade rekryter som inte hemförlovades och andra hälften från den just inryckta repetitionsomgången – så utfärdades aldrig någon mobiliseringsorder. Detta trots att stridslystna företrädare ingalunda saknades inom den svenska ministerkretsen eller bland högre militärer. I Norge genomfördes däremot en begränsad mobilisering om cirka 25 000 man, Men någon urladdning kom aldrig, inte ens mindre skärmytslingar utmed den välbevakade gränsen i Värmland.

1. Båda böckerna recenserades i *Historisk tidskrift* 127:2, 2007 (red:s anm.)

Stråth är inte lika säker utan menar att krig sannolikt hade varit det enda alternativet om förhandlingarna strandat på den svåra frågan om rivning av de nya norska gränsfästningarna. På det marina området var dessutom situationen helt annorlunda än till lands. Den samlade svenska flottan – med elva pansarskepp, fem torpedkryssare, hela raden motortorpedbåtar och faktiskt även den nymodiga ubåten Hajen – samlades utanför den bohuslänska kusten med en detaljerad anfallsplanering mot mål i Oslofjorden vid Valöarna respektive den norska örlogsbasen i Melsomvik. Där skulle förband landsättas som sedan kunde fortsätta på fjordens västra sida mot den norska huvudstaden. Men trots att den betydligt mindre norska marinen också var fullt stridsberedd kom eskadrarna aldrig till skott. Det är märkligt att denna kraftiga militära uppladdning till sjöss inte uppmärksammats mer av forskningen. Vissa nya norska studier härom lär dock vara på gång.

Vill man identifiera huvudarkitekterna bakom den fredliga utgången av konflikten bör i första hand nämnas de två statsministrar som möttes i Karlstad: Sveriges Christian Lundeberg och Norges Christian Michelsen. Båda visade påtagliga statsmannatakt – och betydande mod – när de gick på kontrakurs mot vissa upphetsade rådgivare i huvudstäderna.

Kanske detta särskilt gäller Lundeberg. När han nåddes av nyheten om Stortingets ensidiga beslut i juni 1905 att förklara kungen avsatt och unionen upphävd undrade han upprört i sin dagbok varför den dåvarande regeringen Ramstedt – närmast en ren expeditjonsministär sedan före statsministern Boström i realiteten tvingats avgå – inte omedelbart sänt armé och flotta mot Norge. Bara tio år tidigare – vid den sannolikt allvarligaste krisen under hela unionstiden – hade Lundeberg direkt förespråkat vapenmakt mot de uppstudsiga normmännen. Då framstod han som en av de ledande bland alla patriotiska storsvenskar, en term myntad av Bjørnstjerne Bjørnson.

Men sedan han några heta julveckor hade stångats med den uppåtgående liberala ledaren Karl Staaf i det hemliga riksdagsutskott, som utformade svenska motkrav på Norge, valde Lundeberg i stället att aktivt arbeta för en fredlig utgång av konflikten. Hans position som ledare för första kammarens majoritetsparti var så stark att en militär urladdning inte kan uteslutas om han tvärtom hållit fast vid sin krigiska ståndpunkt. Omsvävningen kan till en del kopplas till vetskapen om att stormakterna – särskilt England – sannolikt inte stillatigande skulle ha åsett en militär urladdning. Att just Lundeberg anförde uttåget ur unionen desarmade effektivt alla tankar på en dolkstötsteori bland blågula hetsporrar. Han kunde inte gärna misstänkas för att ha varit för mjuk mot normmännen i Karlstad.

Stort utrymme ägnas i boken åt ett i Sverige mera sällan uppmärksammat ämne: förspelet till den så kallade Integritetstraktaten. Denna ersatte Ålandskonventionen från 1855 vari England och Frankrike hade garanterat okränkbarheten av

Sveriges och Norges gränser. När unionen upphörde ville man från norsk sida ersätta den med en ny internationell överenskommelse, men av olika skäl dröjde det till 1907 innan en sådan kunde undertecknas. Enligt Stråth tilläts det mera prestigebundna Sverige att delta i ett multilateralt säkerhetsavtal med grannarna kring Östersjön och Nordsjön. Däremot misslyckades landet att bli en av de makter som garanterade Norges säkerhet. I gengäld fick inte Norge delta i Nordsjöavtalet trots att man hade den längsta Nordsjökusten av alla. I antologin antyds att det mindre framgångsrika resultatet kan ha berott på en bristande norsk, diplomatisk kompetens – i så fall föga överraskande. Kabinetten för den utrikes brevväxlingen i Stockholm skötte ju under unionstiden båda ländernas utrikespolitik – en av anledningarna till att unionen sprack. Som svensk läsare måste man tyvärr undra över två konstiga uppgifter i redaktörstrions inledningstext. Där anges dels att *Aftonbladet* var en socialdemokratisk avisa, dels att Sverige skulle ha mobiliserat 1905. Ingenting är korrekt varför man kan tycka att en textgranskning av en i svenska förhållanden insatt person hade varit angelägen.

Bo G. Hall

Patrik Steorn, *Nakna män: maskulinitet och kreativitet i svensk bildkultur 1900–1915*, Stockholm: Norstedts akademiska förlag, 2006. 256 s.

Vid tiden kring sekelskiftet 1900 hemsöktes det europeiska kulturlivet av pessimistiska stämningar. Såväl den mänskliga som den samhälleliga organismen tycktes i många skriftställdares ögon befinna sig i ett tillstånd av förfall, och oavsett om diskussionen rörde fysisk degeneration och sjukdom eller växande sociala problem lyftes ofta den moderna civilisationens negativa effekter fram. Det har därför legat nära till hands att förstå den atletiska manskroppens popularitet som motiv i konsten under samma tid som en reaktion på denna oro, på vad som upplevdes som en tilltagande kroppslig ohälsa och könslig instabilitet.

Denna tolkning problematiseras dock i *Nakna män*, Patrik Steorns doktorsavhandling i konstvetenskap. I framställningens centrum står den nakna eller lättklädda mannen som motiv i sekelskiftets bildkultur. Avhandlingen syftar på ett övergripande plan till att visa dels komplexiteten i detta motiv, dels dess utbreddhet och mångsidighet i fråga om publik och användningsområden: Även om det fanns ett borgerligt ideal var detta öppet för omförhandling, och utbildningarna av det kunde dessutom betraktas på andra sätt än de påbjudna. Steorns kunskapsintresse är i grunden konstvetenskapligt, men hans undersökning är intressant också i ett bredare genus- och sexualitetshistoriskt perspektiv, då han vid sidan om exempelvis utförande och konstnärsroll således också ägnar bildernas historiska kontext och spridning uppmärksamhet. Det urval av framställningar som

analyseras är mångsidigt. I huvudsak rör det sig om bilder hämtade från svenska tidskrifter och böcker om idrott, hälsa, medicin och konst, men Steorn studerar också exempelvis amatörfotografi, affischer, fresker och skulpturer. Inspirerad av performativitet- och maskulinitetsteori närmar han sig verken som en form av iscensättningar ingående i en större diskursiv helhet, där valet av motiv både påverkat och påverkats av samhällliga normer och föreställningar.

I en fyllig bakgrundsteckning börjar Steorn med en redogörelse för begreppen mekanism och vitalism, två viktiga strömningar i sekelskiftets kulturdebatt, och fortsätter med en diskussion kring dåtidens idéer om kön, sexualitet, klass, och nation, och om hur sådana sociala kategorier och maktrelationer visualiserats i materialet. Undersökningen gör sedan flera nedslag i sekelskiftets bildvärld, med särskilt fokus på motiv hämtade från atletiken och idrotten samt från badkulturen. Även andra former av bilder studeras – till exempel sådana som inspirerats av idéer om det antika och det fornnordiska – liksom hur manskroppen kunde omges med symbolisk eller allegorisk mening. En idealkropp framträder vars attribut inte bara var starkt könskodade, utan också uppbar normer kring exempelvis sexualitet och klassrelationer. Det borgerliga idealet, en vältränad nordisk man, kunde kontrasteras mot en rad andra figurer, exempelvis androgyna och potentiellt homosexuella ynglingar, oproportionerliga arbetare, och ickenordiska män. Steorn visar dock att detta ideal inte var helt entydigt eller stabilt. Han karakteriserar vid flera tillfällen den undersökta perioden som en tid av omförhandling, då gränserna mellan sedlig och osedlig nakenhet diskuterades inte minst utifrån en oro för bildernas homoerotiska potential. Att frågan om hur manskroppen skulle avbildas kunde vara nog så kontroversiell framgår också i flera exempel som ges på hur konstverk väckt debatt eller till och med stoppats då kroppar gestaltats på ett sådant vis att olika sociala gränsdragningar ansetts alltför diffust gestaltade.

Hur bilderna spreds och användes är i samband med detta en intressant fråga. Steorn visar att de tvärt emot det ofta moraliska och uppbyggliga syftet bakom dem också kunde få en homoerotisk användning. Det är tyvärr svårare att utifrån avhandlingen bilda sig en uppfattning om i vilken utsträckning så skedde, och här kunde Steorn gärna ha fått gräva djupare i källorna. Hur vanligt var detta subversiva bildbruk? Vilka grupper ingick i den alternativa publiken? Kanske skulle till exempel en systematisk studie av handlingar från processer mot homosexuella män ha kunnat bidra till att skapa en klarare bild av hur det såg ut i praktiken. Det skulle i denna del av analysen dessutom ha varit önskvärt med en tydligare markering av de egna resultaten. Steorn förlitar sig här nämligen till stor del på tidigare forskning, vilket inte alltid tydligt framgår i texten.

Även om spridningen, mottagandet och användningen av bilder kunde ha undersökts på ett mer genomgripande sätt, ger *Nakna män* sammanfattningsvis en rad intressanta inblickar i hur manskroppen varit underkastad normativa för-

handlingsprocesser. Det visas tydligt att inte bara olika former av könsdikotomier, utan också föreställningar om klass, sexualitet, nationalitet och etnicitet haft viktiga roller att spela i det begynnande 1900-talets bildkultur, och samtidigt kompliceras en tidigare tämligen enkel förståelse av den nakna mannens plats i densamma.

Lars Garpenhag

Markku Kangaspuro & Jeremy Smith (red.), *Modernisation in Russia since 1900*, Studia Fennica, Historica 12, Helsingfors: Finnish Literature Society, 2006. 341 s.

I historieskrivningen om Ryssland och i rysk historisk semantik är begreppen modernisering, västernisering och europeisering synonymer. Begreppen efterblivenhet och härmning är också frekventa begrepp i historieskrivningen om Ryssland. Ryska, europeiska och nordamerikanska humanister och samhällsvetare har ofta tilldelat Ryssland rollen av lärjunge. Ett tydligt exempel på den infantiliserande som Ryssland och det ryska folket blivit föremål för i Västvärlden och bland vissa ryska intellektuella (som är en del av denna Västvärld) var reaktionerna på Sovjetunionens sönderfall och upplösning åren 1988–1991. Schematiskt var strukturen på föreställningarna a) icke-ryssar framtvingade den dödliga krisen, dels USA:s rustningar som blev en övermäktig utmaning för den sovjetiska ekonomin, dels de baltiska folken som genom sina folkfronter underminerade staten inifrån; b) det ryska folket hade inget ansvar för hur det sovjetiska samhället hade utformats utan ryssarna var oskyldiga offer; c) ryssarna kunde inte med egna krafter skapa ett livsdugligt samhälle utan behövde hjälp från Västvärlden med kapital och kunskaper.

Ryssland har genomlevt sju storskaliga moderniseringsprojekt, Peter I:s i samband med det stora nordiska kriget, Alexander I:s i samband med Napoleonkrigen, Alexander II:s i samband med Krimkriget, Sergej Wittes i samband med rysk-japanska kriget, Lenins och Stalins under de två världskrigens epok, Gorbatsjovs i samband med det kalla krigets slut och Putins från och med det andra Tjetjenienkriget.

Finland och finländska intellektuella intar en särskild ställning i förhållande till Ryssland. Landet och folket hör till läromästarna, men storfurstendömet Finland var mellan 1809 och 1917 och Republiken Finland var mellan 1944 och 1991 nära knutna till Ryssland respektive Sovjetunionen. När Finland blev en självständig stat 1917 hade landet en intellektuell klass som var djupt förtrogen med den ryska kulturen. De kyliga relationerna till Sovjetunionen under mellankrigstiden uttunnade detta arv. Den särskilda relationen till Sovjetunionen i Vänskaps- och biståndspaktens tecken efter 1948 medförde förvisso många personkontakter inom näringsliv och politik, men den finländska intellektuella klassen externali-

serade i stor utsträckning det ryska. Det fanns historiker och samhällsvetare i Finland med mycket goda insikter i den ryska kulturen, men de utgjorde en tämligen isolerad subkultur både i Finland och inom den västliga underrättelseverksamhet som kallades sovjetforskning.

Ett framstående centrum för sovjetforskningen under det kalla kriget var Centre for Russian and East European Studies (CREES) i Birmingham. Dess hållning till studieobjektet Sovjetunionen var välvilligt paternalistisk – denna stat var lärjungen som skulle växa upp och bli modern – och institutet utmärkte sig för samvetsgranna empiriska undersökningar, framtagna med stor möda ur den motsträviga sovjetiska offentligheten.

Ett framstående centrum för den samtida Rysslandsforskningen är Alexanderinstitutet i Helsingfors. Det skapades i samband med Sovjetunionens upplösning och har koncentrerat sig på att analysera historia, sociala förhållanden, politik, kultur och ekonomi. Dels har under dess egid en ny generation kunniga Rysslandsforskare vuxit fram, dels har detta finländska forskningsinstitut länkat den finländska Rysslandsforskningen till både Ryssland och Västvärlden.

Antologin *Modernisation in Russia since 1900* är resultatet av ett nära samarbete mellan CREES och Alexanderinstitutet i form av två konferenser 2002 och 2003. Förutom ett inledande kapitel om modernisering i rysk historia av Markku Kangaspuro och Jeremy Smith innehåller volymen sexton kapitel, i form av nio perspektiv och sju fallstudier. Nyckelbegreppet modernisering definierar utgivarna som efterhärming av befintliga modeller eller självständiga innovationer inom ekonomi, teknologi, samhällsliv och politik. I sitt kapitel om moderniseringsstrategier och resultatet av dem i det förrevolutionära Ryssland ger Peter Gatrell en pregnant sammanfattning av hur begreppet modernisering har använts i jämförande socialhistoria med fokus på Ryssland. Han drar en linje från Peter I till Lenin via Vissarion Belinskij och betonar att byggandet av den nya huvudstaden S:t Petersburg och förflyttningen av den intellektuella klassen dit innebar en mental revolution som fick grundläggande betydelse för moderniseringsprojekt. S:t Petersburg var inte "ett fönster till Europa" – det var det moderna Europa som kom till Ryssland.

Markku Kangaspuro gör i sitt kapitel om bolsjevikernas moderniseringsprojekt en bestickande synvända. Han betonar att västeuropeisk liberalism och sovjetisk socialism var systerideologier. Båda menade att historien var en framgångssaga som skulle utmytna i vetenskapligt grundat bemäktigande av naturen och i skapandet av materiell välfärd och i politisk och social jämlikhet mellan nationer och klasser. I fallet Sovjetunionen knöts denna framtidstro till den nya staten. Den hade en världshistorisk mission. Kangaspuro hävdar att också den mörka baksidan av moderniseringsprojektet var gemensam för hela Europa. Som ett svar på samhällskrisen under 1920- och 1930-talen befästes fascismen och nazismen i Väst och stalinismen i Sovjetunionen.

R. W. Davies vid CREES är nestorn bland Västvärldens historiker som studerat den sovjetiska ekonomin. Han lutar sig mot 50 års personlig forskningserfarenhet och sammanfattar essensen av sina resultat. Bland annat påminner han om att den första sovjetiska femårsplanen 1928 var uppbyggd på lån utifrån: "The Soviet authorities [...] unambiguously took the view that the most advanced American technology must be borrowed with the assistance of the best American engineers." (s 76)

Davies tar också upp kärnfrågan varför Sovjetunionen misslyckades med sitt moderniseringsprojekt trots lånen från den avancerade kapitalistiska världen. Hans svar är att det politiska systemet under Stalin, som byggde på terror, var skadligt på kort sikt i den enkla meningen att "ett mycket stort antal" av de ekonomiskt ansvariga i ministerierna och företagsledarna avrättades. Den långsiktiga skadeeffekten var uppkomsten av en konservativ företagskultur. Det viktigaste för individerna var att inte ta några risker. Man undvek farliga initiativ. En strukturell skadefaktor var att censuren och hemlighetsmakeriet gjorde ekonomin och samhällslivet i stort ogenomskinligt. Skräckslagna människor som vistas i mörker har små möjligheter att åstadkomma något värdefullt.

En kort recension kan inte ta upp varje kapitel i en antologi. Avslutningsvis konstaterar jag därför bara att *Modernisation in Russia since 1900* ger en god bild av både målsättningar och misslyckanden i den ryska moderniseringspolitiken och av forskningen i Västvärlden om den. Till de historiografiska förtjänsterna hör att redaktörerna har berett plats även för kalsuparvarianten i jämförande moderniseringsforskning, här i skepnad av ett illusionsnummer som driver tesen att det stalinistiska kolchosjordbruket var ett exempel på lyckad modernisering och väl tål en jämförelse med det kapitalistiska jordbruket i USA.

Det finns i detta läsvärda arbete förvisso inte någon rysk synvinkel, något perspektiv inifrån. Det som återstår är bilden av den slarviga, ganska misslyckade eleven i moderniseringskolan så som lärarna ser det.

Kristian Gerner

Niels Finn Christiansen, Nils Edling, Per Haave & Klaus Petersen (red.), *The Nordic model of welfare: a historical reappraisal*, Köpenhamn: Museum Tusulanum Press, 2006. 432 s.

Forskningen – även den historiskt inriktade – kring vad som omväxlande kallats "den nordiska modellen" och "välfärdsstaten" dominerades länge av sociologer och andra samhällsvetare. Under senare år har dock den historiska forskningen kring dessa frågor stadigt vuxit i omfattning och kvalitet. Sedan tioalet år tillbaka finns ett nätverk, till vilket mer än 300 historiker är anslutna, för forskning kring den nordiska välfärdsstaten. Föreliggande volym kan sägas vara en sammanfattning av

forskningens ståndpunkter på området så här långt och den är resultatet av flera års nordiskt akademiskt samarbete i form av workshops och seminarier. Den innehåller elva bidrag, inklusive inledning och avslutning, av tio forskare, tre från vardera Sverige och Finland och två från vardera Norge och Danmark. I mycket är den producerad med en internationell publik i åtanke. Av den sistnämnda anledningen innehåller den också ett appendix där en del statistiska uppgifter om Norden sammanställts tillsammans med redogörelser för parlamentariska förhållanden under förra seklet.

Utgångspunkten är att den så kallade nordiska modellen bör ses som "en modell med fem undantag". I boken problematiseras och nyanseras flera av de drag som sedan länge ansetts utmärka den nordiska välfärdsmodellen: en omfattande och stark stat, offentlig finansiering av välfärdssystemet, en stark och självständig ställning för arbetsmarknadens parter och lika och individuellt utformade sociala rättigheter. Också kvinnans position har ansetts starkare än i de flesta andra länder. På flera punkter om inte reviderar så i varje fall modifierar, forskarna dessa drag. Exempelvis framhålls att universella lösningar ingalunda varit en under hela 1900-talet omfattad idé bland socialdemokratiska politiker. Först under 1950-talet framstod denna som den dominerande principen inom socialpolitiken.

Två av bokens bidrag – av Klaus Petersen respektive Urban Lundberg – behandlar det samarbete på det socialpolitiska området mellan politiker och högre tjänstemän som utvecklades inom ramen för internationella arbetsorganisationen (ILO) och arbetarrörelsens nordiska samarbetskommitté (SAMEK) samt vid de gemensamma socialpolitiska möten som hölls regelbundet från 1919. Över huvud taget framhålls i volymen att detta samarbete var en central faktor i utvecklingen av en nordisk modell. Samarbetet byggde på att man stimulerade, inspirerade och konkret hjälpte varandra i utformningen av lagförslag samtidigt som det också fanns ett element av konkurrens om att nå först med lösningen av olika socialpolitiska problem. Generellt kan sägas att Danmark tenderade att gå i täten under den första delen av perioden medan denna roll under den senare delen övertogs av Sverige.

I övrigt består boken av bidrag som diskuterar ganska skilda aspekter av välfärdspolitiken, vilket visar den bredd området har. Riita Oittinen och Klas Åmark tar i sina respektive artiklar upp olika aspekter kring kvinnor och välfärd, hälsofrågor respektive deltagande på arbetsmarknaden. Pauli Kettunen lyfter i ett mer principiellt och teoretiskt inriktat inlägg fram olika faktorer som påverkar de nordiska länderna i en internationell kontext. Bokens övriga bidrag behandlar socialpolitiska sakområden som pensionssystemen i de nordiska länderna (Klaus Petersen & Klas Åmark), familjepolitiken (Inger Elisabeth Haave), sjukhussektorns expansion (Per Haave) och arbetslöshetsförsäkringarnas utformning och karaktär i de nordiska länderna (Nils Edling). Beträffande den sistnämnda frågan

har det historiska perspektivet fått förnyad relevans genom de förändringar som den nytillträdda borgerliga regeringen genomfört.

Även om det kan vara meningsfullt att tala om en nordisk modell är det viktigt att understryka att denna inte var resultatet av någon förutbestämd plan. I stället växte den nordiska modellen fram som en följd av konkreta historiska omständigheter. Som visas av flera bidrag i boken liksom av annan välfärdshistorisk forskning, hade utvecklingen mer karaktären av politiska kompromisser, tillfälligheter och långt ifrån självklara vägval än av något slags logisk process mot allt större grad av fullbordan. Det mest omtalade exemplet, som dock inte behandlas i föreliggande volym, är naturligtvis utgången av ATP-striden. Å andra sidan kan man inte bortse från betydelsen av att ett antal viljestarka politiska aktörers strävanden – ”politics matters” – eller från vad som i samhällsvetenskaplig forskning har kallats ”path dependency”, det vill säga att utgången av tidigare politiska processer ibland på ett mycket tydligt sätt snävade in ramarna för efterföljarnas handlingsalternativ. Samtliga dessa drag – med olika tyngdpunkter i de olika bidragen – går att utläsa ur *The Nordic model of welfare*.

I arbetet betonas att de nordiska länderna från relativt olika utgångspunkter vid sekelskiftet 1900 fram mot seklets mitt konvergerade mot allt mer homogena välfärdssystem som skilde sig från dem som utmärkte såväl de anglosaxiska länderna som nationerna på kontinenten. Under den klassiska folkhemsperioden från 1930-tal till omkring 1960 ökade sociallagstiftningen dramatiskt i omfattning och räckvidd. De nordiska ländernas politiska liv dominerades under dessa decennier i varierande drag av socialdemokraterna, vilka också var drivande i de flesta lagstiftningsfrågor. Samtidigt var lagstiftningens mer konkreta utformning ofta resultatet av politiska kompromisser med andra partier. Under denna period framställdes den nordiska modellen som en medelväg, en sorts modifierad och kontrollerad kapitalism med drag hämtade från både väst och öst. Bland de drag som tidigt gjorde sig gällande i de nordiska länderna var en relativt sett starkare betoning av statligt ansvar och skattefinansiering och ett urskiljande av individen som den primära mottagaren av understöd. Från 1970-talet har den nordiska modellen utsatts för en rad utmaningar och påfrestningar. Under påverkan av globaliseringen, stärkandet av EU och ett ökat stöd för lösningar influerade av marknadstänkande har utvecklingen på det socialpolitiska området uppvisat tendenser till ökande skillnader mellan de nordiska länderna. Slutsatsen av detta blir att den nordiska modellen av socialdemokratiskt snitt, som bland andra den danske sociologen Gøsta Esping-Andersen har talat om, endast dominerade under en relativt kort period av 1900-talet, under decennierna kring dess mitt.

I arbetet framhålls att ett annat utmärkande drag för den nordiska modellen var och är balansen, ibland spänningen, mellan den sociala lagstiftningen och den mestadels på kommunala organ vilande tillämpningen. Dock innehåller inte ifrågasättande volym några redovisade forskningsresultat kring just denna punkt. Här

är över huvud taget ett område där den välfärdshistoriska forskningen inte hunnit särskilt långt, i varje fall inte när det gäller Sverige. Alltjämt är denna till stora delar koncentrerad till undersökningar på central nivå – framför allt av lagstiftning, organisation och administration – och i den mån tillämpningen studerats har detta företrädesvis skett med fokus på Stockholmsförhållanden.

Boken är mycket välkommen. De resultat och perspektiv som presenteras bidrar till att en grund läggs för fortsatt historisk forskning kring socialpolitik och välfärdsstat i Sverige och övriga Norden. Som bokens redaktörer själva framhåller saknas ännu i stor utsträckning forskning kring en rad aspekter av denna utveckling. Förutom behovet av mer lokala och sakinriktade studier finns ännu stora luckor i den historiska kunskapen om vårdsektorn, bostadssektorn, utbildning och kultur liksom om frågor kring barn och äldre.

Roddy Nilsson

Sonja Entzenberg, *"Det får ju vara någon ordning på torpet": svenska personnamnsregler i ett historiskt perspektiv*, SOFI, Småskrifter 2, Uppsala: Språk- och folkminnesinstitutet, 2006. 82 s.

När feministiskt initiativ (fi) i valrörelsen 2006 tog upp som förslag att våra tilltalsnamn inte skulle vara könsbundna väckte det mycket uppmärksamhet och en hel del irritation. Förslaget att tillåta föräldrarna att ge den nyfödda pojken till exempel namnet Elsa ansågs som kontroversiellt och flummigt.

Politisk debatt runt våra namn är inget nytt, vilket Sonja Entzenberg visar i en skrift från Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI) i Uppsala. Under hela 1900-talet har regelverket runt svenskt namnskick debatterats i riksdagen. Entzenberg har studerat riksdagsprotokoll kring namndebatter och låter läsaren på en detaljerad nivå följa hur diskussionerna har gått alltifrån de första debatterna under sent 1800-tal fram till i dag. Det är i första hand släkt- eller efternamnet som har varit uppe till diskussion genom åren.

Orsaken till att namnlagar över huvud taget började diskuteras i riksdagen förklaras med ett framväxande urbant och industriellt samhälle och statens önskan att kunna kontrollera och identifiera medborgarna. Före 1901 kunde byte av släktnamn – eller efternamn, som det i dag kallas – ske utan några större problem, vilket flera tycks ha utnyttjat. Till exempel förekom det inte sällan att dömda brottslingar efter avtjänat straff tog sig ett nytt släktnamn, ofta ett adligt sådant. Detta ansåg flera riksdagsledamöter vara stötande.

De första kapitlen i boken är mer informativa än spännande. Här redogörs på en detaljerad och inte särskilt problematiserande nivå hur debatten löpte fram till det att den första namn lagen antogs 1963, hur debatten fortsatte och den nya lagen tog form 1982, samt den fortsatta riksdagsdebatten fram till 2005. Det är i

huvudsak de formella reglerna som diskuteras, och det är inte utan att man som läsare ibland har lite svårt att hänga med bland de olika ord som kan användas för att beteckna för- och efternamn. Fler konkreta exempel hade gjort läsningen mer lättfattlig.

Genomgången av debatten kryddas här och där av citat från protokollen som ger en ökad förståelse av hur het debatten tidvis varit, inte minst då kvinnans rätt att slippa ta mannens släktnamn vid giftermål diskuterades. En debattör 1942 menade till exempel att det endast var kvinnor som ansåg sig överlägsna sina män som inte kunde tänka sig att ta deras släktnamn. Debattören menade vidare att dessa kvinnor inte heller värdesatte sina äktenskap eller sina hem särskilt högt.

Kapitel fyra är betydligt mer intressant. Här visar författaren hur diskussionen sett ut gällande gifta kvinnors rättigheter rörande sitt efternamn. Bruket att en kvinna vid äktenskaps ingående tar sin makes efternamn är inte mer än en drygt hundraårig tradition. Det var inom borgerliga kretsar som det kom på modet under 1800-talet.

Bruket gav en signal om att hustrun var en del av sin make. I och med den nya giftermålsbalken från år 1920 blev det lagstadgat att kvinnan *måste* ta mannens efternamn, vilket många kvinnor inom de fria yrkena (till exempel akademiker) motsatte sig.

Vad Entzenberg visar genom att beskriva diskussionen om kvinnors efternamn är hur starkt sammankopplat namnet varit (och fortfarande är) med en persons identitet och hur maka och barn betraktats som tillhörande mannen. Många har ansett det självklart att maken och barnen också ska bära mannens namn. Entzenberg skriver exempelvis, att när kvinnans skyldighet att ta mannens efternamn debatterades i riksdagen under 1930- och 1940-talen, menade motståndarna till lagen att det handlade om jämställdhet. Försvaren varnade för en splittring av familjen och ett hot mot äktenskapet om kvinnan behöll sitt namn.

Entzenbergs bok väcker många tankar runt genus och identitet, inte minst för historiker som är intresserade av att finna personer med hjälp av kyrkoböcker. Hur ska kvinnor under 1900-talet kunna identifieras då de plötsligt dyker upp med nya identiteter?

Som slutavsnitt visar författaren på vilka både för- och efternamn som har varit uppe till diskussion i olika instanser under de senaste åren, och vilka som har godkänts respektive avslagits. Det är minst sagt svårt att se på vilka bevelkelsegrunder vissa namn accepteras medan andra inte gör det. Jag har lärt mig att Motörhead anses som ett lämpligt tilltalsnamn när samtidigt Metallica underkänns. Och gud nåde mig om jag skulle vilja döpa min dotter till Emil.

Karin Ågren

Carl Sjöstrand (red.), *Utlandsstyrkan i fredens tjänst: försvarsmaktens internationella insatser*, Malmö: Arena, 2006. 239 s. + CD-ROM.

Sverige har sedan 1814 lyckligtvis varit förskonat från krig. Däremot har svensk trupp och militära observatörer vid upprepade tillfällen deltagit i internationella fredsfrämjande uppdrag. Detta får läsaren veta mer om i boken *Utlandsstyrkan i fredens tjänst*, som är en sammanställning av Försvarsmaktens internationella insatser. Bakom den påkostade produkten står Försvarsmakten, Föreningen Armé-Marin- och Flygfilm och Bokförlaget Arena.

Arbetet inleds med en historisk överblick som visar de fredsfrämjande operationernas tillkomst. Här ges också en syn på varför och i vilka avseenden Sverige deltagit samt hur uppdragens karaktär har förändrats under åren. Därefter följer olika exempel på insatser, händelser och vardagsliv under uppdragen, baserade på intervjuer från medverkande i Utlandsstyrkan. Berättelserna framförs i kronologisk ordning för respektive världsdel, med start i Mellanöstern och Suezkrisen 1956. Bokens andra del är tematiskt indelad med tre kapitel där läsaren först får ta del av svenska minröjningsarbetares verksamhet och erfarenheter. Kapitlet därpå återger några fältartisters upplevelser och minnen från internationella uppdrag. Därefter följer ett kort kapitel med en översiktlig presentation av Nordic Battlegroup, en insatsstyrka inom ramen för EU:s militära krishanteringsförmåga. Som avslutning följer ett kapitel med fakta om utlandsstyrkan där bland annat begrepp och förkortningar förklaras.

Arbetet samlar många författare som berättar om de länder i vilka Utlandsstyrkan satts in – oftast i FN:s regi – samt vilka sorters uppdrag styrkan deltagit i. Boken är av populärhistorisk karaktär, välskriven och riktad mot en bred allmänhet. Ändamålet främjas av en stor mängd illustrationer som gör den lättläst och tilltalande. Publikationen finns också att tillgå i en engelsk version och på CD-ROM. Arbetet saknar noter och förutom i det första kapitlet och vissa avsnitt av faktakapitlet saknas dessutom käll- och litteraturförteckningar.

Presentationen av materialet sker främst i form av en översiktlig beskrivning av respektive operation följt av ögonvitnesskildringar från dem som var med. Detta framställningssätt levandegör händelserna på ett sätt som tillför en extra dimension. Samtidigt känns skildringarna ibland något fragmentariska och lösryckta ur sitt sammanhang. Det är exempelvis svårt att bilda sig en uppfattning om hur ett uppdrag genomfördes i förhållande till sitt syfte, även om detta delvis berörs i det avslutande faktakapitlet. Deltagarnas berättelser riskerar givetvis också att bli subjektiva och tendentiösa, vilket kan medföra trovärdighetsproblem. I regel har denna fälla undvikits men vid något enstaka tillfälle tar berättaren tydlig ställning, och i några fall sker en idealisering av personer och militära insatser.

Resonemanget i inledningskapitlet kan uppfattas som att det funnits en avsikt

att försöka besvara frågan om hur framgångsrika de olika fredsfrämjande operationerna har varit. Denna fråga får emellertid läsaren inget riktigt svar på, möjligen beroende på att den ansetts vara alltför komplex. Men det hade varit givande om Utlandsstyrkans aktioner problematiserats och analyserats utifrån frågan hur man lyckats uppfylla mål och syfte under de uppdrag som berörs, samt vilken betydelse insatserna fått för de länder där de ägt rum. I ett sådant sammanhang hade det också varit nyttigt om representanter för respektive land fått komma till tals. Verket syftar emellertid inte till att behandla den svenska Utlandsstyrkan med ett vetenskapligt tillvägagångssätt med kvalitativa frågeställningar, analyser och slutsatser. I stället skall det främst ses som en marknadsföringsprodukt från Försvarsmakten, vilket får vissa konsekvenser för tillvägagångssätt och presentation av materialet. Trots vissa inslag av propaganda i återgivningen av händelser och företeelser ges ändå en intresseväckande och läsvärd skildring av Utlandsstyrkans insatser. Arbetets främsta förtjänst ligger emellertid i dess ambition att skapa den första sammanfattande dokumentationen som gjorts i ämnet. Genom den övergripande beskrivningen av samtliga operationer kompletteras och förtydligas ändå bilden av Utlandsstyrkans verksamhet.

Vad man kan lära sig av boken är att Utlandsstyrkans uppdrag och sammansättning ändrat karaktär över åren och att de fredsfrämjande insatserna har blivit allt mer komplicerade. Från början användes styrkan uteslutande i FN:s regi, medan den på senare tid agerat under ledning av såväl NATO som EU. Sammanlagt har styrkans personal deltagit i 120 insatser i 60 länder. Numera finns dessutom Nordic Battlegroup, som är en operativ, samnordisk och ständigt beredd insatsstyrka på 1 500–2 000 man under EU:s ledarskap. Läsaren får också veta att man vanligtvis brukar nämna att omkring 100 000 män och kvinnor från Sverige under åren deltagit i Utlandsstyrkan, men att dessa uppgifter skall ses som en sanning med modifikation. Ett mer korrekt påstående är i stället att 100 000 befattningar har bemannats, eftersom flera personer har deltagit i mer än ett uppdrag.

Sammanfattningsvis kan sägas att boken, trots vissa brister, ger en lättillgänglig och god översikt av de svenska fredsinsatserna i olika länder. Publikationen utgör i detta avseende ett lämpligt referensverk för den intresserade och framför allt för alla män och kvinnor som under åren tjänstgjort i Försvarsmaktens utlandsstyrka. Dessa torde nog känna igen sig i någon eller några av de berättelser som framförs.

Mats Hemström

Björn Cederberg, *Kamrat spion: om Sverige i Stasiarkiven*, Stockholm: Bokförlaget Mormor, 2007. 281 s.

Peter Handberg, *Udergångens skuggor: missiler och möten*, Stockholm: Natur & kultur 2007. 206 s.

De till synes mycket olika böckerna *Kamrat spion* och *Udergångens skuggor* visar sig vid närmare betraktande äga påfallande likheter. Båda är reportageböcker med kalla kriget-historiskt tema skrivna av icke-akademiker, och båda är samtidigt moderna skildringar av resor i det forna östblocket. Författarna är födda i mitten av 1950-talet och har starka egna erfarenheter och minnen av det kalla kriget, innanför eller utanför järnridån. De båda böckerna bygger på arkivmaterial och på intervjuer och är djupdykningar i det allra hemligaste och mest prestigefyllda inom Warszawapakten: spionaget och atombomben.

Man läser inte dessa böcker för att få vetenskapliga referenser – men man kan mycket väl läsa dem för att få inspiration. Det är fascinerande och fasansfulla resor dessa två upptäcktsresande i det kalla krigets skrämmande historia gör. Ämnena är sådant som numera bortglömda författare som John le Carré, Tom Clancy, Graham Greene och Frederic Forsyth skrev om, i en genre som inte längre finns.

Journalisten Björn Cederberg står bakom ett antal lite udda dokumentärfilmer, bland andra *Förräderi*, som skildrar den Stasi-agent som Cederberg under många år trodde var hans vän, och *Ernst Jünger: 102 år i hjärtat av Europa*. I *Kamrat spion* gör Cederberg själva sökandet i Stasi-arkiven till huvudberättelsen. Under kampen mot tysk byråkrati, mot hemlighetsfulla och fåfänga före detta spioners dimridåer och författarens samtidiga uppgörelse med sin egen historia växer en bild fram i fragmentariska stycken. Ett dokument leder fram till ett annat, det andra till ett tredje – med veckors och månaders väntan emellan. Sammantaget ger några dokument från olika arkiv en liten men dock tolkningsbar mängd information – ibland kanske ett namn, som med lite tur leder vidare till en adress, som möjligen går att hitta till via en gammal taxikarta från DDR-tiden. Ibland kanske en välvilligt inställd gammal spion finns kvar på adressen.

Det är med intervjuer eller samtal med dessa personer som den största delen av *Kamrat spion* är uppbyggd. Boken är rikligt illustrerad med kopior av dokument från arkiven, till exempel ett utdrag ur svenska Utrikesdepartementets adresslista över DDR-personalens hemadresser. I stort sett samtliga spioner från den östtyska ambassaden bodde på 1970-talet i ett då nybyggt betongkvarter på Östgötagatan på Södermalm i Stockholm. Denna egentligen banala information ter sig i dag bisarr för en yngre generation.¹ När boken kom ut blev den omtalad

1. *Historisk tidskrifts* redaktör råkar i dag bo i denna fastighet och har av äldre grannar fått höra att instruktionerna i tvättstugan förut var på både svenska och tyska (red:s anm.).

i dagspressen eftersom Cederberg nämner ett och annat namn och ger siffror på hur många som var i DDR:s tjänst i Sverige. Men dessa uppgifter är inte behållningen av boken, i stället fungerar de som illustrerande verklighetsanknytningar till det i dag närmast överkliga DDR och Stasi.

Peter Handberg har tidigare översatt Gerard DeGroots *Bomben: ett liv*, från vilken mycket av faktaunderlaget i *Udergångens skuggor* uppenbarligen härrör. Handberg använder upprepandet som en metod att ge läsaren en bild av det ofattbara i det han berättar om: kalla krigets överkapacitet att döda mänskligheten, döda livet självt. Han talar om bombernas styrka och antal, och han besöker plats efter plats med spår efter denna historia. Med varje ny plats följer en ny berättelse om megaton, så och så många gånger värre än Hiroshima. Hans avsikt är begriplig – det som var svårt eller omöjligt att fatta när det kalla kriget faktiskt pågick är inte lättare att förstå i dag. Men med tanke på att hans resa endast omfattar Baltikum får man kanske en aning om den vansinniga storhet han så enträget försöker förmedla. Djupt nere i en underjordisk silo där tidigare en atombombsmissil stått färdig att skjutas upp, kanske mot Stockholm eller Moskva, möter han sin egen barndoms atombombsskräck. Hemma hos en pensionerad militär som varit befälhavare för atombombsmissilerna i någon baltisk avkrok får han höra om dennes glansdagar som ett slags sovjetisk landsorts greve. Ute på en åker träffar han en bonde som visar sig ha levt granne med de kärnvapenmissiler som varit och vänt vid Kuba 1962.

Handbergs upprepningar av vapnens antal och effekter kan te sig störande och hans alla besök på närmast likartade militära anläggningar kan tyckas meningslösa i ett första skede. I efterhand, när de sjunkit djupare ned i medvetandet, inser man att de faktiskt åstadkommit avsedd verkan, nämligen att göra det överkliga verkligt för läsaren. Här finns ännu en likhet mellan böckerna. Båda på sitt sätt – Handberg genom besöken i otaliga kärnvapenanläggningar, Cederberg genom sökande i oändliga Stasi-arkiv – begripliggör det surrealistiska och närmast ofattbara i det kalla kriget, inte genom att räkna statistik eller intellektuellt teoretisera över det, utan genom att helt enkelt befinna sig i det.

Nils Fabiansson